

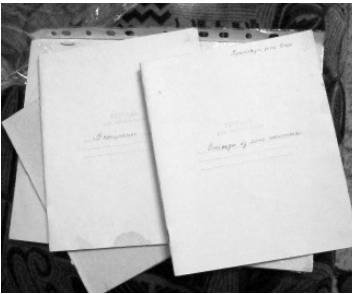
#РодинніІсторіїВійни

Іван Ткач
(він же Олексій Бойко)

ЕПІЗОДИ МОГО ЖИТТЯ

Ольга Ткач

...Я згадала про батькові зошити, які зберігала багато років у себе вдома. Він їх написав (неначе відчував!) майже перед самою своєю смертю. Ніби знав, що вже пора.

Ці три учнівські зошити – на моє прохання: «Пиши все, що згадаєш цікавого зі свого життя» – він мені приніс одного разу. Вони були написані дрібним почерком, таким знайомим і характерним лише для нього, мого доброго батька. Сумую, але нічого вже не повернеш і не зміниш. Велике йому спасибі за науку життя, за те, що ніколи не змушував підлаштовуватися під чийсь думку, не переконував, лише говорив мені не раз: «Коли ми молоді, ми думаємо, які дурні наші батьки, а коли стаємо дорослими, розуміємо, якими вони були мудрими». Ця його примовка не раз тоді мене смішила: не вірилося, що так насправді й є. Але життя довело цю справедливість.

Дивлюсь я на ті зошити: старенькі, у жовтій обкладинці. Такі безликі, але такі дорогі мені. На них написано його рукою: «Присвячую дочці Ользі». Назвав він свій рукопис «Епізоди мого життя» – це перший зошит, другий називався «В концтаборі», а третій лишився без назви – як продовження попередніх.

До речі, чому в заголовку написано й інше ім'я – Іван Ткач (він же Олексій Бойко)? Коли втік із шахти Рурського басейну, чотири роки потім жив під цим ім'ям, щоб коли й піймали, то не повернули назад...

Отже, пропоную читачам кілька епізодів із його оповіді.

Як я із табору втівав

Завезли нас із Криворіжжя, як гірників, на шахти Рурського басейну в місто «Вокит-Норел» – шахта «Rad-bod». Годували баландою із капусти та ягід. Працювати доводилось до тих пір, доки не виконаєш норми – раніше із лави не випускають. Люди мруть із голоду, а хто ризикне втікати, то проходить два-три дні, а то й тиждень, і все одно повернуть до табору. А

вже як повернувся, то б'ють його гірше, ніж скотину. Особливо любили знущатися над полоненими охоронці два Паулі – маленький Пауль і великий Пауль.

Бачу, не витримаю тут, як не втечу, загину. На мене було особливе гоніння. Так як я не умів працювати, як всі інші, й мій інтелігентний вигляд підказує, що я не із робітників. Мене і називали «більшовицький комісар» (bilschowistische Komissar). І ставлення до мене було як до комісара.

Треба ризикнути, думаю, так чи інакше мені не витримати такого життя.

Перше, ніж втікати з табору, я поговорив із німецькими товаришами, які працювали разом із нами на шахті. Дізнався від них географію району, щоб мати уявлення, куди спрямовувати свою путь.

Ми знаходилися на південній частині Рурського басейну. На північ простягнувся Рурський басейн, а на південь – сільська місцевість. Вирішую: тікати треба на південь! По-перше, менш заселена місцина – отже, менше зустрінеш людей і поліцаїв.

Ще дізнався, що німці після десяти годин вечора всі сплять, так що вся Німеччина спить – це теж немаловажний фактор. Крім цього, необхідно підібрати собі товариша: самому дуже важко та й сумно буде. Підібрав, запасся деякими харчами.

У мене був сусід по койці, який роздавав баланду і всі продукти. Я посвятив його у свій план. Він мені приготував хлібину і дванадцять порцій маргарину.

А як це все винести через поліцейський кордон?

Це було 8 червня 1942 року. Було свято Трійці – нам як на свято (шахта не працювала) дали можливість вийти за межі табору. Ми з товаришем із пропуском вийшли з табору і направились у табір до хорват. Там ми чекали, доки мій сусід принесе хлібину.

А як тяжко було його чекати: хтозна, чи принесе хлібину, чи приведе поліцаїв?

Все ж таки діждались, приніс. Попрощались і пішли по дорозі, все роздивлялись, щоб не впала підозра, що ми тікаємо. Коли ж проминули останню німецьку хату, відразу ж сховалися в невеличкому ліску. Тепер будемо чекати десяти годин вечора, коли ляже спати вся Німеччина.

Довго нам довелося лежати у густих кущах. Лежимо і чуємо: то автомашина по дорозі проїде, то підвода, а то просто пішоходи пройдуть. Та все на годинника поглядаємо. Коли ж діждались десятої години – все завмерло, як за командою, хоча ще не було зовсім темно.

Ми вийшли зі своєї схованки і пішли дорогою. Мені ще раніше сказали німці, що у цьому напрямку через 30 кілометрів буде містечко Воскум. (Добре ходити по Німеччині – всі села і міста на трафареті позначені).

Наш план був такий: пройти Бокум і там десь у ліску зупинитися на день, так би мовити, переночувати. Ще не дійшли ми до Бокума, як назустріч нам виїхала машина, можливо, патрульна. Звернули з дороги і полягали, а машина пройшла – нас не помітила. Підійшли до Бокума. А як же перейти село чи обійти його?

Обійти – можемо збитися з дороги. Вирішили йти через село. А як же страшно йти по чужому й ворожому селу, не знаючи ні мови, ні їх звичаїв. Зайшли до центру села. Будинки дво- і триповерхові, вулиці асфальтовані. А в мого товариша взуття із залізними гвіздками, як стане ногою – так луною і відбивається крок.

Скляні вітрини, на вітринах товари і хліб, але ж нам не до цього, як би скоріше пройти це село і вибратися з нього – там ми себе почуватимемо краще.

Як добре, що у німців немає охорони біля магазинів. Пройшли ми село благополучно, а вже й світає.

За селом відчуваємо себе сміливіше. Проходимо перехрестя дороги, підійшли до стовпа, на якому прибитий трафарет, і на ньому написано, яка дорога веде до якого села.

Мені запам'яталось, справа – село Герценфельд (Herzenfeld). Ну, думаємо, пройдемо це перехрестя доріг і будемо шукати лісок, щоб переспати день. А тут ще й дощ почав

накрапати і, видно, що дощ буде цілий день. Тож треба шукати, щоб якось сховатися від дощу.

Тільки це ми переговорили, як тут як з-під землі виринули два німці-бауери з автоматами на плечах: «Wohin? Und von wo?» (Куда? І звідки?).

Попались! Ну, що нам говорити?

Ми зам'ялися з відповіддю, бо не знаємо, що їм відповісти, а вони думають, що ми їх не зрозуміли. Вони починають нас запитувати і давати навідні питання.

- Zum kamaraden?

Я їм і говорю:

- Йдемо до камарадів!

- Wohin? (Куди?). Welche Stadt? (В яке місто?).

Я його добре розумію, але не хочу показати, що я його розумію, і міркую собі, як йому відповісти, щоб було краще. І починаю розповідати їм:

- Наші камаради – галичани, живуть у Бокумі. (Я це місто добре запам'ятав, яке ми вже пройшли), – і ми йдемо до них. Нас бауер відпустив.

Бачу, вони мені вірять і вірно мене зрозуміли.

- Von welche Dorf?

Я зрозумів, що вони питають, із якого ми села йдемо. Відповідаю:

- Herzenfeld.

Цю назву села ми прочитали на трафареті.

До повного порозуміння ми ще не дійшли. Чую, щось вони задумались. Потім один із них і говорить:

- Ти будь тут із ними, а я піду до мірошника, там у нього працює поляк, а польська і галицька мови подібні, і ми з ними (тобто з нами) поговоримо.

Я й говорю напарнику:

- Один із них пішов до мірошника, там у нього поляк і приведе його сюди як перекладача. Добре, як цей поляк добра людина, то він нас відпустить, а як погана – то ми пропали.

Через деякий час іде один німець, без поляка.

- Поляк поїхав десь до міста, – так сказав він другому німцю.

Відлягло трохи від серця. Що ж вони далі будуть робити?

Один і питає, і руку до вуха тулить:

- Чи є у бауера телефон?

Я його зрозумів відразу, але все думаю: «Як йому відповісти?». Він мені показує і декілька разів повторяє, а я все думаю і нарешті відповідаю:

- Є (бо у багатьох бауерів є телефони).

- А як прізвище та ім'я бауера? (Name und Forname?).

Думаю, яке ж йому прізвище назвати? Не назву ж українське яке-небудь: Петренко чи Шевченко. А у нас в таборі був начальник Якенкроль. Гадаю, що це прізвище німецьке, от і сказав йому, що прізвище бауера Якенкроль.

- А звати як?

Відповів:

- Willi.

Між собою німці розмовляють, що до бауера в село Герценфельд привезли двох галичан. Цей бауер коваль, а прізвища його не знають.

Потім до мене:

- А твій бауер чим займається? Він коваль?

Мені лишається тільки підтвердити, що мій бауер коваль, ще й кулаком показав, ніби то я молотком б'ю по кувалді.

Знову між собою вони радяться. Один і каже:

- У мірошника є телефон, я піду зателефоную цьому бауеру.

Та й пішов.

- Ну, - кажу напарнику, - тепер ми погоріли. Якщо насправді є такий бауер і в нього є галичани, котрі, можливо, сидять удома – ми пропали.

Стоїмо, чекаємо!

Приходить і говорить:

- В абонентській книжці немає такого прізвища.

Нам стало легше. А що ж вони з нами далі зроблять, гадаємо. Звертаються до нас:

- А що ви несете у своїх вузликах?

Ми розгорнули свої вузлики і показуємо: мило, бритва й інші дрібниці.

Бачу, що вони нам повірили. І так мирно до нас звертаються:

- Чого ж ви із Герценфельда пішли вправо, вам треба було йти вліво?!

Я до напарника говорю:

- Ну, пішли вліво (а до них: «Danke schön! Danke schön!» (Велике спасибі!) – та й пішли собі у напрямку до Бокума.

Нас ніхто не зупиняє і ми йдемо, самі собі не віримо, що так легко вирвалися з такої халепи. Ідемо мовчки й ніг під собою не чуємо, і таки відійшли уже далеченько. Говорю напарнику:

- Ану, оглянься!

Оглянувся він і каже:

- Ідуть від нас помаленьку, повісивши собі на шию зброю.

Тоді оглянувся і я: так, дійсно, дві постаті спинами до нас помаленьку відходять, не звертаючи на нас уваги.

- Тепер, - говорю напарнику, - треба десь нам підшукати для себе нічліг.

А дощ такий дрібний сіє і кінця-краю йому не видно. І коли ми зовсім сховалися від них, як тут по дорозі на Герценфельд бачимо скошена конюшина і зложена не так, як у нас, у копички, а виставлена на палицях, щоб висихала. Ніби дах нашої української хати.

Зайшли ми подалі від дороги, та й залізли під цей «дах». Тут ми спали аж до заходу сонця, чи майже до заходу.

Надвечір, перед заходом сонця, дощ перестав. Виянилось сонечко, так стало тепло та мило. Ми гарно виспались, але ще збиратися в похід ми не наважувались. Коли це чуємо: із села Герценфельд чуються дівочі голоси. Прислухались уважніше: голоси українських дівчат, яких доля закинула на чужину. А молодість все ж таки бере своє. Дівчатка після тяжкої праці на феодала німецького вийшли за село, щоб не бачити тих ненависних німецьких морд і вільно поговорити, поспівати українських пісень.

Ми ж почули пісні українські, ніби перенеслися на свою далеку і рідну Україну. Нам так захотілося піти до наших дівчат, поговорити з ними, а могли б і дечого здобути із харчів.

Привели себе до порядку – пообтрушувались та й пішли до гурту дівчат. Підійшли, познайомились – дівчата з Полтавської та Дніпропетровської областей. Вони гадали, що ми теж, так, як і вони, працюємо у бауерів із сусідніх сіл. Коли ж ми розповіли, що ми тікаємо із шахт Рурського басейну і потребуємо допомоги, від якої б не відмовились, то вони засмутились: допомоги в їжі надати не можуть.

Одна говорить:

- Я ще недавно стала в бауера працювати і нічого не знаю.

Друга говорить:

- Я до харчів не маю допуску, а лише по господарству...

І так всі. А тут із села показався якийсь хлопець, ми хотіли вже тікати до лісу, але дівчата нас притримали. Це, кажуть, іде поляк Янек. От ви поговоріть із Янеком, він тут уже із 1939 року – він добре розмовляє по-німецьки, і він, як захоче, то зможе допомогти.

Познайомились ми із Янеком. Янек згодний дістати і хліба, і солонини (сала), і яєць, але ж не за пеньонзи (гроші), а дзигарики (годинники). У нас були годинники, навіть один годинник був у мене зі срібним футляром.

- А що ти маєш зараз? – спитали ми його.

- Зараз я маю сушені сливи, 12 яєць, пів хліба.

Я пропоную йому німецький годинник «Роскоп» не на каміннях, але ж все-таки новий. Так і домовились, що він зараз дає все, що в нього є, а я йому віддаю цей «Роскоп», а об 11-й годині ночі він принесе ще хліб, сало і яйця та отримає срібний годинник, а поверне мені цей «Роскоп».

Зайшли ми до лісу, попрощались із дівчатами, які побажали нам щасливо дістатися на рідну землю. У домовленому місці в лісі ми зустрілися з Янеком, який приніс нам 12 яєць, пів хліба і слив. Віддав я йому годинник «Роскоп».

Підкріпили ми свої сили, а це було годин дев'ять вечора, а чекати до 11-ї години ми не наважились, подумали: «Чи принесе ще, чи не принесе, а, можливо, що приведе поліція». Та тільки трохи стемніло, то ми зараз же й пішли лісом за вказаним Янеком напрямком.

Так ми ходили декілька днів, вірніше, ночей, бо вдень спали, то в копичках вівса, то в лісі під деревом, нагорнувши сухого листя. А одного разу, рано вранці, проходимо повз невеличке село. Зустрічаємо хлопця-поляка у кепці-«конфедератці»: несе бідон, як виявилось, із молоком. Ми звернулися до нього, щоб спитати дорогу і, якщо зможе, щоб роздобути чогось поїсти.

Хлопцеві було років 15-ть. Зацікавився нами і каже:

- Я несу від бауера молоко в лікарню, у мене зараз нічого немає. А як віднесу молоко, то ви йдіть он туди в ліс, а я вам принесу зі своїм товаришем, теж поляком, і хліба, й молока».

Ми пішли до лісу, але не там залишились, де він нам казав, а пішли в інший бік, але так, щоб видно було, кого він із собою приведе. Приблизно через пів години бачимо: біжать два хлопчаки туди, де ми умовились зустрітися. Прибігли, свистять, шукають нас, а нас на тому місці не було. Коли ж ми побачили, що тут немає зради, ми пішли до їх. Вони були такі раді нам допомогти. Принесли хлібину і дві пляшки по пів літра молока.

Ми стали їсти, вони ж пильно дивилися на нас і щось розмовляли по-польськи, що можна було зрозуміти лише слово «партизанка». Сказали нам, у якому напрямку нам треба іти:

- Не ходіть головною магістраллю, а йдіть більш глухою дорогою.

Ми ж пішли до лісу і цілий день відпочивали там, а коли стемніло, то пішли в тому напрямку, який вказали нам поляки. І так ми ходили по Німеччині, харчувались, так би мовити, підніжним кормом. То зустрінемо добрих людей, то просто набредемо на бідони з молоком, виставленими бауером, щоб ранком під'їхала підвода і відвезла молоко на молокозавод, – користувались і так. Добре, що Німеччина спить після десяти годин ночі до самого ранку.

Як довго ми так ходили по Німеччині, тепер сказати точно не можу, але вже відчуваємо, що далеко зайшли від того Рурського району. Так що знали, що нас уже не повернуть туди, звідки утекли.

Одного разу добре виспались у лісі, а день у червні довгий, спати вже не хотілось, а хотілося їсти. Вийшли на край лісу: галявина, на тій галявині під огорожею пасуться корови. Недовго нам довелося спостерігати за цією галявиною, як з'явився наш військовополонений – приїхав на велосипеді доїти корів. Він доїть корови, а ми дивимося, чи не з'явиться ще й

німець? Ні, немає. Ми сміливо виходимо до нього, з такими радісними обличчями – сподівались, що цей-то нам допоможе у нашій біді. Хто ж нас краще, ніж він, зрозуміє?

Привіталися як подобає. І повели розмову відверту, що ми тікаємо і потребуємо допомоги – а він хоч молоком (ми гадали) допоможе. І що ж ми чуємо від нього?

- А чому ви не працюєте? Чому ви бегаєте? Вы лодыри!

Ми почули такі слова і слова вимовити не могли. Тільки й сказали йому:

- Працуй, коли тобі охота.

Та й пішли до лісу. Посиділи там, вилаяли його на всі боки, звичайно, він нас не чув. А тут і темніти вже почало. А куди нам іти? Дорога йде лісом: такий густий ліс з обох сторін дороги. Ми й пішли цією дорогою. Йдемо помаленьку, розмовляємо, а тут і дорога повертає лісом вправо. Тільки ми вийшли, аж тут нам назустріч на велосипеді жандарм їде. Тікати до лісу було вже пізно. Говорю напарнику:

- Іди сміливо і не звертай уваги на нього. Не показуй вигляд, що ти його боїшся.

А він ніби спеціально по нас і їхав. Злазить із велосипеда, кобура пістолета відкрита:

- Wohin und von wo? (Куди і звідки?)

Я не встиг придумати, що йому відповісти, як він кричить:

- Vor gehen!» (Вперед!), «Aber schnell» (Швидко!).

Так ми і пішли, не сказавши ні слова, звідки йдемо і куди. Та його це, як видно, і не цікавило, він уже все знав, хто ми.

Проїшли ми так у супроводі жандарма, можливо, і два кілометри, як вийшли на околицю якогось села. А там стоїть будочка. А то не будочка, як виявилось, а то спеціальна маленька тюрма, куди нас і поселили.

Наглядач тюрми виявився старий, здоровенний дідуган, але дуже, видно, добра душа. Побідкався над нами, зачинив кожного в окремій камері із загратованими вікнами, та й пішов. Не пройшло і пів години, як він повернувся і подав по мисці добрячого супу першого з м'ясом і по шматку хліба.

Гадаю, якщо будуть так годувати, то можна сидіти і далі. Приніс води помитися. Довго роздивлявся на мій одяг, на мої чоботи. На мені були офіцерські радянські чоботи, подвійні халяви і всередині лосева шкіра. Із виглядом знавця довго розглядав мої чоботи, цмокав губами і поглядав усе на свої. Потім говорить (так я його зрозумів):

- Давай мінятися... - і засміявся, бо в мене був 40-й розмір, а у нього 44-й.

До ранку добре у ліжку поспали, ранком приніс дід води умитися, я побрився. Знову добре нагодував, а потім прийшов жандарм і повів нас лісом, тільки уже був не один, а два жандарми.

Вели нас лісом малоходженими стежками. Була і така думка: «Заведуть куди-небудь, постріляють – і ніхто і знати не буде». За нас ніхто не відповідає. Сталін сказав: «У нас немає військовополонених, а є зрадники!». Гітлер не визнавав жодних конвенцій по відношенню до військовополонених. Наше життя залежало від совісті жандармів. Не захочуть вести кудись далеко, постріляють – і на цьому все.

Проходили, де наші військовополонені прополювали буряки в бауера. Худі, бідні, обідрані, хоча й ми не кращі. Але ми себе не бачимо, то нам і байдуже. Поглядали вони на нас, а ми на них. Можливо, і вони так само думали про нас, як ми про них. Нас конвоювали два здоровенних жандарми, при розстебнутих кобурах. В обох жандармах на животах, на поясах, висіли пістолі.

Привели нас у невеличке містечко, називається Аункмаль. Містечко маленьке, старовинне, чисте. В центрі містечка пам'ятник, здається, Бісмарку. Здоровенний вершник у касці із рогом, на здоровенному огирі. Привели нас у поліцейське правління. А там уже були два втікачі, такі, як і ми, навіть земляки виявились – із Нового Кривого Рогу. Одного звали

Григорій, а другого Дмитро. Прийшла перекладачка, російська жінка, білоемігрантка. До нас ставилася з материнською турботою. Відразу ж запитала:

- Есть кто из вас из Москвы или кто был в Москве?

Я сказав, що був у Москві. Вона дуже цікавилась, як там, у Москві.

При ній заповнили на кожного з нас такі карточки. Я і мій напарник назвали не свої прізвища: я назвався Бойко Олексій, а він – Цуркан Гордій. (Ми думали, що нас будуть шукати, так щоб не знайшли).

Ми і побіг видумали, що ми були в Дортмунді (а Дортмунд 25 травня розбомбили) і ми нібито втекли від бомбардування і назад уже не можемо потрапити. Коли ж спитали, де ми працювали, ми сказали:

- На фабриці.

- А як фабрика називається? Там щось на воротах написано?

Я відповів:

- Там щось написано, але не по-російськи, а ми по-німецьки не уміємо читати.

Ми ще до того, як зробили побіг, то зустрічалися із людьми, які були під дортмундським бомбардуванням. Те, що ми чули, та ще трохи і своє добавляли, ми їм і розказували. Вони сумували, за голови бралися. Ми бачили, що вони всьому сказаному вірять. Нас не били, бо ми постраждали від американського нальоту.

Тут нас не годували, хоча уже перевалило за обід. Коли ж закінчилась уся процедура з допитом, нас уже чотирьох завели у буцегарню, яка знаходилась при квартирі жандарма. І, видно, що вона призначалась не лише для нас, а і для тих німців, хто проштрафився.

Така маленька кімнатка, приблизно 2 на 2 метри, і вхід із двору, з міцними дверми. Ліжка на ланцюгах, які піднімалися і при необхідності опускалися. Для нас ліжка були опущені, на яких ми вчотирьох сиділи. Біля стінки, яка виходила в квартиру жандарма, знаходилося вікно, без скла, а просто дверці на рівні людського зросту – така ляда, яка відкривалась і закривалась із квартири жандарма.

Нас мучив голод, а у цих хлопців був гарний шматок сала. Вони втекли від бауера і захопили із собою їжу: все поїли, а сало залишилося. Сало було, і вони згідні були поділитися ним із нами, але не було і шматочка хліба. Я вирішив постукати до жандарма, щоб попросити ножа, щоб порізати сало, і якщо його буде така ласка, щоб дав і по шматочку хліба. На мій стукіт ніхто не відповідав. Так минав час, а нам лише можна було сидіти, як у тисках.

Пройшло багато часу, ми вже стали забувати, що ми стукали, як відкрились дверцята і в ній з'явилася морда жандарма:

- Wer gecklopt? (Хто стукав?).

Я відповів:

- Ich gecklopt! (Я стукав!).

- Was wilst du? (Що потрібно?).

Я йому пояснив, що у нас є трохи сала, але ми не маємо ножа, щоб його розрізати і поділити, а якщо можна, то щоб дали і трохи хліба, а то у нас є сало, а хліба зовсім немає.

Жандарм позвав свою дружину і сказав їй, щоб вона дала нам ножа і відрізала по шматочку на кожного хліба. Що й зробила його дружина. Я перерізав на чотирьох сало, і вона дала кожному по шматочку хліба. Хліба виявилось менший шматок, ніж сала. Ми їли так сало, щоб разом з'їсти і хліб, і сало. Вони ж стояли і дивились, як ми їли, з таким страхом, нібито ми їли не хліб із салом, а жар.

Господарка не витримала і сказала:

- У вас шлунки капут.

Я їй відповів:

- У нас шлунки російські – нічого не буде.

І справді, нічого ми не помітили: минулося благополучно. До вечора їсти не хотілося. Надвечір жандарм нас вивів із цієї буцегарні й повів на автобусну зупинку, посадив на задне сидіння, сам сів спереду. Останню частину автобуса зайняли пасажери-німці, і поїхали ми в не відомому для нас напрямку.

Тут уже ми не боялися нічого: не буде ж він нас стріляти серед народу, коли в лісі не постріляли. Через годину чи дві ми приїхали до міста Білефельда. Це уже велике місто із багатьма фабриками і заводами, але шахт тут не було. Нас привезли на паперову фабрику, яка огорожена двометровим парканом. Розмістили у штрафний табір. На цій паперовій фабриці працювали більшість жінки-німкені, засуджені. Теж голодні, бліді, виснажені. Над жінками засудженими були начальники – теж жінки. Звідси, здавалося, виходу бути не може. Нам довелося перевозити папір. Тяжка праця, а годували дуже погано.

Одного разу заходить до нас німець із вільнонайманих і питає:

- Може, хто із вас працював електриком або розбирається в електриці?

Я і подумав: хіба я не зможу працювати електриком, це ж легша робота? І заявляю:

- Я електрик!

Думаю, якщо не зможу у них працювати, то мене відправлять знову возити та вантажити папір. А я в електриці розумію.

На другий день мене забрали до майстерні працювати електриком. На перший раз мені дали розбитий мармуровий щиток – треба зробити новий. Дали кусок мармуру. Я приклав розбитий щиток на цей кусок мармуру, розмітив дірки і пішов до свердлильного верстата, щоб підібрати свердло. Підібрав за діаметром свердло, вклав і затиснув у верстат і почав свердлити. Коли ж просвердлив одну дірку, то знизу, де виходило свердло, відлупився шматочок мармуру і дірка виявилась негарна.

Стою і думаю, що ж мені далі робити? Підходить до мене німець Ганс і каже:

- Ти підклади знизу дощечку і воно не буде відлуплюватись.

І це сказав по-дружньому так...

Так я і зробив і всі дірки вийшли хороші. Так як було на старому щитку, так я зробив і новий. Щоправда, я з цим провозився три дні.

На третій день приходять начальник цеху та й питає:

- Як руський працює, чи вміє він що-небудь робити?

Запитує і не знає, що я все розумію. Йому відповів майстер:

- Так, він розуміється в електриці.

Так я став електриком. Мій постійний напарник був Ганс. Ми із ним ходили по всій фабриці. Бувало, заведе мене десь і відпочиваємо ми собі. Або в ліфті між поверхами зупинить ліфт і говорить: «Schlafen!» (Спати). Та й спимо, доки почуємо дзвінок, що сповіщає про кінець роботи.

А то одного разу ремонтували ми світло там, де працюють жінки-німкені. Жаль було на них дивитись: худі, бліді. Ми звикли дивитися на німкенів чистих, відгодованих. Коли ж ми ремонтували світло, то вони все крадькома поглядали на мене і коли поверталась до них спиною їхня наглядка, то вони піднімали руку із затиснутим кулаком – тобто «Ротфронт».

Одної ночі піднялась така колотнеча, а ми не знали, що діється на фабриці. Кричали люди, гавкали собаки, а що до чого – ми не знали. А ранком мені Ганс усе розповів:

- Вночі втекли дві жінки із ув'язнених – мати і дочка.

Як вони втекли, він точно не знає, а лише знає, що підійшла машина і вони якось перебралися через двометровий мур і втекли...

Була дана мені ще одна самостійна робота як електрику. В одному із приміщень не було освітлення. Приміщення невелике, розміром приблизно 3 на 3 або 3,5 на 3,5 метра. Треба було провести світло, почепити одну електричну лампу на стелі. Інструменту й матеріалу –

бери скільки тобі потрібно. Комірника немає, тож береш сам. Проводка мусить бути в «бергманській» трубці – для безпеки у протипожежному відношенню.

Беру драбину і все, що потрібно, і відправляюся у те приміщення, де треба провести освітлення. Запускаю проводку в «бергманську» трубку. Приміряю, щоб по стелі довжина була 1,5 м і вниз загнути на 0,5 м, щоб на кінці почепити патрон. Були спеціальні щипці, щоб загинати «бергманську» трубку. Цей загин у мене ніяк не виходив. Як не загну, то все не так – відрізаю і знову те саме. І так я промучився цілу робочу зміну. Багато витратив матеріалу, а все ж таки довів до кінця роботу: світло провів і, навіть можна сказати, непогано.

Зібрав весь витрачений матеріал у сміття, навів порядок у приміщенні і пішов доповідати начальнику про закінчення роботи. Подивився на мою роботу начальник цеху, сказав:

- Gut.

Після цього я відчув, що мене визнали як електрика. Робота нетяжка, а, головне, ніхто не підганяє. Працюй, не гуляй, а коли зробиш, тоді й буде – якби тільки зробив добре. Самостійних робіт більше виконувати не доводилося, а все виконували разом із Гансом.

Ганс – молодий хлопець, через хворобу не підлягав до армії. Хоча він і нацист, а як людина, то й непогана. Ніколи не кричав на мене, а сам до роботи не рвався і мене не підганяв. Часто розмовляли ми з ним на політичні теми, і я його не боявся і висловлював усе відверто.

А то був такий випадок, що не можна не розповісти. Якось засперечалися:

- Хто розв'язав війну?

Він доводив:

- Війну розпочали радянські.

Так їм говорили їхні агітатори, та й газети писали. Довго ми сперечалися і ніяк не могли довести один одному, хто ж розпочав війну. У мене немає доказів, щоб він повірив мені, що німці, що Гітлер розпочав війну, а він мені не доведе, що радянські почали перші воювати. І так ми цілими днями товклися на цьому питанні. От одного разу я помітив на дверях маленький плакатик, на ромбі якого написано:

- Deutschland braucht Kolonie (Німеччина потребує колоній).

Показую йому на цей плакат і говорю:

- У нас, у Радянськiм Союзi, таких плакатiв нiде не знайдеш.

Після цього Ганс більше на цю тему, хто розпочав війну, не вів розмови.

Так ми прожили три тижні в цьому штрафному таборі, огороженому кам'яним муром і корпусами фабрик – тільки бачили трохи неба над головою. Після відбуття покарання за втечу нас у цьому ж місті Білефельді відправили на металеву фабрику під назвою «Бентелерверке». Але перш, ніж відправити на фабрику, відвели в гестапо на допит. Допит вели чоловіки: і перекладач, і гестапівці. На допит викликали по одному. Відчинились двері й на чистій російській мові сказав:

- Заходите один!

Сидимо всі, кожен думає: «Як би так, щоб не я перший». Знаю німецькі порядки, а особливо гестапівські. Я бачу, що ніхто із нас першим не рiшається заходити, я вирішив зайти першим. Зайшов, дивлюсь: ті карточки, які були заповнені в Детмольді, лежать на столі. Вирішую говорити точно так, як говорив у Детмольді. Напружив всю свою пам'ять, щоб згадати, і прагнув говорити так, як і раніше. А на столі ще лежав батіг із жил бичачих скручених.

На всі питання відповів точно. Не викликало жодної підозри. Бачу: повірили. Все так сказав, як і раніше. Мене відпускають і говорять:

- Того, що разом із тобою був, не викликай, а хай зайде один із тих, що втікали удвох.

Я виходжу з такою радістю, що мого напарника не викликають, бо якби його викликали, то він би «засипався». Виходжу і говорю:

- Заходьте хто-небудь із вас.

Пішов Митька. Коли чуємо: уже б'ють його. Через деякий час виходить заплаканий Митька і каже:

- Гришо, говори правду, бо я все вже розказав.

Зайшов Гриша – його не били.

Після цих «процедур» нас відвезли на фабрику Бентелерверке. Тепер ми знаходились на території фабрики в бараках, але вільно можемо після роботи ходити по місту, а це вже яка не є, а свобода. Можна пошукати своїх земляків, які працюють на інших фабриках, а то й купити десь у німців хлібну карточку. Знайомимось із хлопцями, які живуть у бараках, дізнаємось, які порядки в бараках і на фабриці. Для східних робочих і військовополонених є лікарня, де працює лікар із військовополонених Андрій. На другий день пішли всі на роботу, я оголосив себе хворим. Пішов до лікаря Андрія. Діждався черги, заходжу і відразу ж говорю:

- Я не хворий, але хочу трохи відпочити. Якщо можна, дай відпустку як хворому.

Андрій говорить:

- Мені дали право давати через хворобу лише на три доби.

Говорю:

- Ну, ти можеш дати на три доби мені?

- Так. Гуляй, а потім прийдеш.

Так я маю три дні вільних від роботи. Знайомлюсь із містом, із людьми. Пройшло три дні. Підходжу до перекладачки і говорю:

- Я три дні хворів, а зараз треба приступати до роботи.

Вона відповідає:

- Відпочивай ще.

Відпочиваю ще три дні. Знову йду до Юлі-перекладачки. Вона знову дозволяє гуляти, каже:

- Я відповідаю.

Відпочиваю далі і боюсь, чи не підведе Юля? Прогуляв я майже два тижні. Боюсь, як дізнаються, то бити будуть. Знову йду до Юлі.

- Та я ж тобі говорю, що гуляй.

- Ні, Юлю, я боюсь, що як дізнаються, мене будуть бити, та й тобі не минути лиха.

- Ну, гаразд, - погоджується Юля, - пішли до начальника табору.

Заводить мене Юля до начальника табору і говорить:

- Із тих чотирьох, що прислали з гестапо, троє працюють на фабриці, а цей хворів, а потім працював по дворі, а то їжу привозив.

Так Юля-перекладачка бреше начальникові табору. А далі й питає:

- Що з ним робити?

Начальник табору і говорить:

- Відвези його в цех до начальника цеху Фукса.

Ну, думаю, минулося.

Відвела мене Юля до Фукса, а Фукс поставив мене на роботу з прибирання цеху.

- Бери мітлу і підмітай, вивозь стружку возиком.

Робота неприємна та що зробиш, вибору немає. Працюю. Пропрацював місяць чи більше, переводить мене Фукс на іншу роботу. Ставить на стругальний верстат. Такий маленький верстатик – зістругувати пластинки. Робота одноманітна, монотонна. Затиснув деталь, відмірив товщину стружки та й запускай. Верстат працює, а ти сиди і слідкуй, доки закінчить зістругувати. Зістругав, закладай нову пластину і т.д.

А сидіти і дивитись на різець так втомлює, так заколисує. Щоб не поламати верстат, я подачу відключаю і він працює, а різець ходить по одному сліду – стружки не знімає. А я тим часом підпіру руками голову під підборіддя, схилюсь на тумбочку і солодко сплю.

А одного разу це все помітив Фукс, і коли мені снилися гарні сни, підходить Фукс і стає між мною і верстатом. Так, щоб я не міг включити подачу, та й будить мене. Коли я прокинувся, то побачив перед собою Фукса. Зразу ж хотів включити подачу, але Фукс заступив мені дорогу.

Стою, чекаю покарання, але Фукс лише покрутив головою і пішов собі геть.

Ну, думаю, якщо Фукс не бив, то передасть у гестапо, а це ще гірше.

Але цього не було. Так і минулося. Через деякий час переводить мене учнем на карусельний верстат. Верстат американського виробництва фірми «Вортингтон». На цьому верстаті працював молодий німець Рудольф. Я запитав у Рудольфа:

- Скільки років ти навчався, щоб працювати на цьому верстаті?

Він відповів:

- Учився два роки.

Ну, гадаю, в учнях мене застане кінець війни...

А це був 1943-й рік. Але вивчитись працювати на карусельному верстаті мені не довелося. Американські й англійські літаки так стали часто робити нальоти, що ми більше сиділи в підвалах, аніж працювали. Нас заганяли в підвали під одноповерхові будинки, а німці ховалися в підвали під п'ятиповерховими будинками. І як в угоду нам, бомби потрапляли в ті будинки, де знаходилися німці. Із п'ятиповерхового будинку бомба робила воронку. Бомба пронизувала всі п'ять поверхів і розривалася в підвалі. А ми сиділи у своїх підвалах і співали пісень, за що німці дуже на нас сердилися, а поліцаї кричали: «Ruhe!» (Тихо!). Коли ж поліцай виходив, ми знову заводили яку-небудь пісню.

А оскільки нас так часто бомбардували, що німці вирішили фабрику евакуювати в 1944-му році із міста Білефельда в село Ридберг – за 35 км від міста Білефельда.

Ну, я нічого не розповів іще про життя, лише про роботу в Білефельді. Як я уже писав, що ходили ми вільно після роботи, і як маєш гроші, німецькі марки, то можна дещо і купити чи на кінофільм сходити. А раз ми вільно ходили, то ми мали зв'язок із німцями, мали можливість одягтися більш-менш задовільно, так що розрізнити нас було нелегко, що ми із Радянського Союзу.

Був у мене друг із Грузії Чавчавадзе Євтух, який був смуглявий і носив вуса, так що він дуже був схожий на француза. Ми вдвох деколи ходили із ним дивитися кіно.

Особливо гарний був кінофільм із участю артистки Ольги Чехової. Німці теж любили цю нашу артистку.

Запам'ятався фільм з участю Ольги Чехової «Die zweite Schwester» (Дві сестри). Безумовно, відвідування фільмів нас не так дуже цікавило, як те, що ми знайомилися із магазинами продовольчими і за марки можна було купити хліба чи ще що-небудь із харчів. Звичайно, ми не платили ту ціну, яка дійсна, а багато переплачували: на такі угоди охоче згоджувались німці – лише наказували нам, щоб нікому не говорили.

Жили ми в бараках. Був жіночий барак і поруч чоловічий. У бараках було чисто, бо поліцаї слідкували за цим. Встановлено чергування – кожную суботу мили підлогу, а підмітали щодня. Як тільки поліцаї помітять, що в бараці брудно, то питають: «Хто чергує?». І важко було із ними розмовляти – батіг гуляв по спині того чергового. Поліцаї всі мали клички: Гобсе, Носатий, Зеленоокій.

Якось забігає Носатий у барак до дівчат, щось йому було там потрібно. Дівчина Катя саме мила підлогу, була взута в дерев'яшках. Йому щось не сподобалось, як вона мие, і він ударив її по спині батоном. Вона від сильного болю, сама не володіючи собою, схопила із ноги дерев'яшку і садонула його по носі. Носатий, обливаючись кров'ю, втік до

поліцейського приміщення, де йому зупинили кров. Катя в сльозах чекала розправи. Розправи довго чекати не довелося. Приходять два поліцаї і забирають Катю в поліцейське приміщення, не дали їй навіть попрощатися зі своїми подругами.

Можна було спостерігати таку картину: Катю ведуть усю в сльозах, а за нею біжать усі дівчата з бараку, теж у сльозах – проводжають на смерть. Відвели Катю у поліцейську, а всіх нас загнали по бараках і не дозволяли виходити з бараків. Ми подумки прощались із Катєю і уявляли, як вона буде висіти на мотузці.

Так пройшла доба. Всі горюємо за Катериною. А на другий день з'являється Катя як нічого й не було. Всі кинулися до неї із запитаннями. Що ж розповіла вона нам?

- Отож, як забрали мене поліцаї, завели в поліцейську, поклали на тапчан і били батогом. Ударили 12 разів, після цього повели в гестапо. Переночувала я в гестапо, а на ранок – на допит. Питають, розповідаю все, що відбулося. Я, плачучи, розповіла їм все правдиво. Вони й говорять тому Носатому:

- Ти ж її ударив, а вона тебе. Крім того, ви їй ще 12 разів батогом ударили, що ж ви хочете ще? Відпустіть її!

На цьому конфлікт і закінчився.

А то ще був конфлікт серед працюючих німців у цеху, коли я працював учнем у Рудольфа. На токарному карусельному верстаті обточували якісь великі деталі, котрі на верстат краном мостовим ставили і знімали теж краном. На крані працював француз, такий веселий і енергійний хлопець, звали його Жаном.

От цей Рудольф, щоб не ходити по цеху, став на крюки, якими захоплюють деталь, і чекав від Жана сигналу, щоб він віз його за деталлю. Жан підняв Рудольфа та так високо, що зістрибнути не можна, і став його возити по цеху. А то підвезе до високої станики і з розгону ним по станині. Всі зупинили свої верстати і дивилися на витівку Жана. Рудольф кричить, а стрибнути боїться: страшно.

Це ще б довго так тяглося, та побачив Фукс і нагримав на Жана, і він його опустив на землю. Більше Рудольф не катався на крані, а французу Жану нічого не було. Французи зовсім вільно себе почували.

А то ще й таке було: в цеху були два карусельні верстати; на одному працювали ми із Рудольфом, а на другому – старий Ганс. Одного разу Рудольф працював у першій зміні, а Ганс – у другій. Рудольф обточені деталі, за розпорядженням майстра, складав на робоче місце Ганса, тут, біля верстатів. Приходить Ганс на роботу, а підійти до верстата не може. Рудольф десь відлучився, то він говорить до мене:

- Чого на моє робоче місце наклали деталей?

Я відповідаю:

- Так наказав майстер!

Побіг Ганс, а тут і майстра зустрів. Що вони говорили, я не чув, а тільки побачив, як Ганс майстра почав бити по морді. Не знаю, що б далі було, але підійшов Фукс і побоїще зупинив. Відразу ж викликали кранівника і він забрав усі деталі.

Ганс підійшов до верстата, підійшов і я до Ганса і питаю:

- Гансе, що ж тобі тепер буде?

А Ганс:

- За що?

- Ти ж майстра бив.

- Я правий! – відповідає Ганс. – Нічого мені не буде. Я ж йому кісток не поламав.

Трішки gescklopt.

Такі їхні порядки. Раз кістки цілі, інвалідства немає, то і ніхто за це не відповідає.

Був у нас із військовополонених (ми його називали Жека, а як його вірно звати, то ніхто не знав). Говорили, що він був у радянській армії чи капітаном, чи майором – це нікого із нас

не цікавило. До нього начальник табору мав особливу ненависть. Він був тихий, слухняний, а чого в начальника табору така була ненависть, можливо, відомо було тільки Жекові. Не мав Жека вільного часу ніколи: ні після роботи, ні в неділю. Все забирав його до себе начальник – то додому, то на дачу працювати.

Жека терпляче все виконував. Та хоча б погодував той коли його – ні, цього не було. Ніяк не гадав він, що прийде час розплати. А час такий прийшов аж у 1945-му році. А оскільки Жека знав усі ходи й виходи, то коли прийшли американські війська, Жека відразу ж дістався до нього. А після приходу фронту зброю дістати було неважко. Так і з'явився у дім до начальника табору Жека озброєний. Колишній начальник табору падає перед ним на коліна, із жінки своєї стягує всі дорогоцінності, і вона перед ним на колінах, і всі в сльозах, але Жека невмолимий. Тут же на очах всієї сім'ї Жека покінчив із ним. Із дорогоцінностей не взяв нічого.

А був і такий випадок. Влітку 1943-го року, в неділю, до всього Білефельда зганяють радянських людей, як нас там називали «Ostarbeiter» (східні робочі). Ведуть за місто в кар'єр, де видобували глину для цегельного заводу. Що будуть із нами робити, ніхто не знає. Навколо колони поліцаїв із собаками. Із колони виходити заборонено. Розставили колони, а там уже була і трибуна збудована.

Стоїмо, чекаємо: що ж далі буде? Виходять на трибуну декілька гестапівців і один із них читає вирок, та так швидко, що нічого второпати не можна. Коли ж прочитав по-німецьки, другий став читати по-російському, але так погано знає російську мову, що виходить і смішно, і страшно. А зміст такий: «Один із ostarbeiter працював у бауера і не захотів працювати, а пішов до лісу і там ліг спати. Коли ж бауер пішов до нього і сказав, щоб він ішов працювати, то він штовхнув бауера; бауер упав і помер». За це його повісили. Далі знову читає друге, вже по-німецьки, а потім перекладає перекладач по-російськи.

На військовій фабриці «Мюллерверке» працювали дівчата-ostarbeiter і домовились із німецькими робітниками, щоб снаряди наповнювати замість вибуховими речовинами, стружкою із піском. За це п'ять дівчат засуджено до повішення. Перечитали і прізвища засуджених. Серед дівчат почулися зойки і плачі. Далі перекладач говорить:

- Хто буде так робити, хто не буде підкорятися розпорядженням великої Німеччини, того чекає така доля.

Після цього розійшлися всі по своїх бараках, так само колонами, як і прибули сюди.

Всі ці події відбувалися в 1943-му році. Зустріли і 1944-й рік у Білефельді. А як зустріли, про це теж розповісти треба...

Мені довелося працювати в нічній зміні, у цій же зміні працювали і мої друзі-французи: військовополонений Клод і цивільні французи Жано і Жан-кранівник.

Об одинадцятій годині 31 грудня 1943-го року всі німецькі робітники зупинили верстати і зайшли до начальника цеху Фукса зустрічати Новий рік. Французи теж зупинили роботу і зібралися до Клода, так як він був старший за інших, та і багатий.

Багатство його було в тім, що він як військовополонений одержував допомогу від «Червоного хреста» і подарунки з Америки. Клод дістав зі своєї торбини їстівне і став пригощати своїх земляків та й мене запросив до цієї компанії. Коли ж я став сумніватись: «Мені не дозволять сидіти з вами», - то він заявив:

- Хто тебе торкне, тому я голову відірву!

Так ми сиділи вчотирьох і зустрічали Новий 1944-й рік. У Клода були плитки шоколаду, молочний порошок, який ми розводили окропом і пили це молоко та їли м'ясні консерви. На весь цех працював лише один стругальний верстат, на якому працював наш радянський військовополонений. Французи сміялися над ним за таку віддану його працю. Він же не звертав уваги на їхні насмішки, а уважно працював.

За п'ять хвилин до 12-ої години ночі Фукс вийшов зі свого кабінету і направився до нас. Клод показав нам, щоб ми сиділи і не рухались, а сам приготувався до схватки. Але вийшло неждане. Підходить до нас Фукс, витягає із кишені пляшку з вином і пригощає нас усіх. Першу склянку налив Клоду й останню мені. Не проминув він мене – на що я не очікував. Поздоровили ми його із Новим 1944-м роком, а він нас. Після цього забрав пляшку і склянку, і пішов собі у свою конторку. А того радянського військовополоненого як ніби і не помітив.

Французи стали насміхатися з нього, а він не звертав на це уваги, а все працював. І так ми, ні німці, ні французи, верстати не вмикали до самого кінця зміни. Англіїці й американці теж зустрічали Новий рік і нас не тривожили.

А вже із середини січня 1944-го не давали спокою ні вдень, ні вночі. Ми більше відсиджувалися в підвалах, аніж працювали. Суцільний Alart. Тривога. Як не Alart, так Foralart, тобто по-українському: як не тривога, то попередження – все одно сидимо у підвалі. А то ще й таке буває: дадуть відбій, не встигнеш до цеху увійти, як знову тривога. Начальство вирішило вивезти фабрику із міста Білефельд у село Рідберн за 35 км від міста.

А ми були й раді цьому. Як не є, а в селі краще прожити нам, голодним. У селі можна то вкрасти що-небудь, то заробити, а були й такі бауери, що і так давали. Стали зривати із фундаментів верстати, відвозити на залізничні вагони і доставлять у село Рідберг. Ця робота затягнулась на цілий місяць. А карусельні верстати так і не привезли до Рідберга. (Так я і не навчився працювати на карусельному верстаті).

Верстати стругальні і токарні розмістили у приміщенні, де була фабрика меблів. Коли гримкотять гармати і руйнуються будинки, меблі не потрібні. Тут же, коло цього приміщення, були збудовані два бараки, як і в Білефельді, для чоловіків і жінок. У цих бараках і розмістили нас. А оскільки мій верстат не привезли, мені дали мітлу в руки і залізну тачку, щоб прибирати приміщення і вивозити стружку.

Працюємо. Але і тут нам не давали спокою англійські й американські аероплани. Хоча і не бомбили, так літали над нами. Нам говорили покидати приміщення, зупинивши верстат, і бігти в поле, так як підвалів тут не було. А це нам тільки на руку, особливо вночі. Як побіжеш, так аж ранком прибіжеш, а то, бувало, що натрапимо на бідони з молоком (а вже було під осінь), то і в сад до бауера потрапимо – зі страху від бомбардування заліземо чи на яблуню, чи на грушу. Куди від страху не кинешся!..

Життя наше краще стало. Були і такі випадки, що самі бауери приходили, і з дозволу поліції брали нас, вільних від роботи в цеху, для своїх робіт. Грішми, безумовно, не платили, а погодують добре і додому дадуть бутерброд, а то і картоплі.

Дружба моя із грузином Євтухом Чавчавадзе продовжувалась. Одного разу нас удвох запросив бауер допомогти картоплю саджати. Картоплю саджали під плуг – кіньми.

Наш обов'язок був на своїй ділянці після плуга вкидати у борозну картоплю. Робота не тяжка, але ж самому бауеру із його сім'єю не впоратися.

Після роботи господиня покликала нас до столу вечеряти. На столі стояла велика миска напечених млинців, розрізаних на чотири частини. І кожному блюдечко, в якому було жарене сало. Самі господарі вийшли із кухні. Ми їли скільки змогли. Наїлись, а млинці ще залишаються. А як їх із собою взяти? Тут ми задумались, так як вони були жирні. Знайшли ми у кишенях папір, загорнули в папір, і взяв кожний із собою млинців, бо і завтра їсти захочеться. Трохи й залишили. Крім того, господарка ще дала і бутерброд.

Так ми перший раз у великій Німеччині наїлись.

Якось у неділю йшли ми із Євтухом краєм села. Нас побачила стара німкеня і запросила на роботу косити сіно. І сказала, щоб наступного тижня прийшли. Ми і прийшли. Євтух зовсім не вмів косою косити, він інженер-залізничник, а мені доводилося косити, то я косив, а Євтух згрібав.

Коли ж закінчили косити, нас погодувала господиня і сказала мені, щоб я у вільний від роботи на фабриці час приходив до неї. Вона завжди знаходила мені роботу. А бувало і так, що роботи немає, то просто сидимо і говоримо: вона розпитує, як у нас в Радянському Союзі живуть люди? Все рівно, хоча нічого й не зробив, а вона нагодує і дасть бутерброд.

Так я став часто бувати в цієї господині. В неї було три дочки, дві незаміжні, жили коло неї, а одна одружена, жила окремо, а чоловік цієї дочки воював на радянському фронті. Ще був у неї син, найменший, йому було 15 років. Всі її діти до мене ставилися дружньо. Одного разу господиня говорить мені:

- У неділю прийдеш до нас на 12-ту годину дня, у нас буде обід. Із армії приїхав у відпустку чоловік дочки. Ми зберемося всією сім'єю, приходь і ти.

Всі ці дні тижня у мене не виходив із голови цей обід. Все думав, що мені робити: прийти чи не прийти на обід? Сина її я бачу щодня, звик до нього, хоча він і Hitlerjugend і ходить у костюмі захисного кольору, і із кортиком, а як хлопець – то він нічого. А цей – солдат ворожої нам армії, та ще й воює на Східному фронті. Як він поставиться до мене?

Таке питання не покидало моєї голови. І все ж рішився я прийти, а прийти, думаю, так не просто до неї в дім, а буду ходити біля будинка: як покличуть, то зайду, а як не звернуть уваги, то й не піду. Так я вирішив, так і зробив. Тільки підійшов до їхнього двора, першою мене помітила молодша її дочка Тоні.

- Куди це ти йдеш? – запитала Тоні. – Заходь до нас, ми вже всі зібралися, зараз будемо накривати на стіл.

Так, як я планував, так і вийшло. Заходжу. Мене знайомлять із солдатом гітлерівської армії. Для знайомства протягує він мені руку, а я теж подаю йому свою і мені здається, що як він візьме мою руку, то уже більше не відпустить.

Потиснув по-приятельськи руку, сміється, ніби і не ворог, запрошує до столу, розповідає, як руські тиснуть їх. Він воював на Калінінському напрямку. Думаю собі, чого люди воюють, не можуть мирно жити? Наші солдати убивають німецьких, а німецькі убивають наших. А цей Густав такий же робітник, як і наш Петро чи Олекса.

Обід пройшов на «високому дипломатичному рівні». Розлучилися ми такими друзями, що я ніяк не гадав, що так закінчиться. Так я з цією сім'єю зжився, що почував себе уже тут господарем. Коли ж скошене сіно висохло, його треба зібрати і скласти на горище. Ця робота без мене не відбулась.

Серед жінок я був один чоловік, який не лише працював, а і командував. Я давав розпорядження, де кому працювати. Мімі і Тоні подавали сіно на горище, Кете згортала, а скиртоправом був я сам. Літо попрацювали, а взимку я їм став не потрібний, та й сім'я ця була бідна. Так що взимку я до них не заходив.

...У цеху французів уже не було, не виїхали із Білефельда. Так і той військовополонений, що так старанно працював під Новий рік, теж у Рідберг не потрапив. Зібралися самі односторонці, які не хотіли працювати на німців. Вдень ще працювали, а в нічній зміні то майже всі верстати крутилися вхолосту. Помітили, що лампочок не вистачає: то ми викручуємо лампочку і струшуємо нею ударом об руку, волосок зривається, та й закрутимо назад і говоримо до майстра:

- Майстер, лампа капут!

Майстер погрімає на нас, та більше ламп немає, то дасть яку-небудь роботу, а верстат стоїть. Коли ж ми помітили, що у них немає ламп, то ми із Солдатенком Льонею ходили від верстата до верстата і лампи нищили. Цю нашу «роботу» помітили майстри, а, можливо, хтось із наших їм підказав. Так одного дня, а це було 8 січня 1945-го року, коли ми після нічної зміни вдень у бараці спали, зайшли два жандарми і питають:

- Де Солдатенко і Бойко?

То Солдатенко був одягнутий, вискочив через вікно і втік. Вони його не помітили. А я в цей час був в одній білизні, накинувши піджак, у туалеті. До мене хлопці прийшли і сказали, але одягу не принесли. Довелося йти до них. Мене забрали і відвели у Рідберг, посадили у такій маленькій кімнатці, в якій стояло одне ліжко і було дві солдатські ковдри. Причому, кімната не обігрівалась. А це була зима, січень. Хоча в Німеччині морозів великих немає, а йде то сніг, то дощ, все одно холодно.

Так цей день я просидів і ніхто до мене не з'явився. На другий день з'явився старий німець, приніс суп із перловою крупною – добру миску, нагодував, усе бідкався, що війна це недобре, що люди невинні страждають, і тут, у тилу, від бомбардування, й на фронті. Я його слухав, але в розмову із ним не вступав, гадаю, що це переодягнений поліцай, хоча він говорив співчуваючи. Попрохав його, щоб він дав іще ковдру, бо холодно. Щоправда, він приніс ще дві старі солдатські ковдри, але вони мало гріли, бо були так витерті, що аж світилися, як решето.

Сидів і не знав, вірніше, згубив рахунок часу: коли день, коли ніч. Тільки й розваги, що аероплани налітають та чути вибухи. І думаю собі: чому не розбомблять мою конуру, щоб можна було втекти звідси, або щоб зовсім було покінчено із таким життям? Скільки днів я просидів так, я не міг знати. А як і всьому є початок і кінець, так і моєму полоненню.

Одного разу заходить поліцай і говорить:

- Виходь!

Повів мене в якусь контору, де були ще два поліцаї. Стали вести допит. Питають:

- Лампи нищив?

Я, безперечно, відмовлявся, а вони не стали дуже допитувати, тільки сказали:

- Саботаж!

Щось писали, між собою тихо розмовляли. Їм звідкись відомо, що я розумію по-німецьки. Один із них говорить:

- Зараз ти поїдеш залізницею зі мною, відвезу в інший табір, так не надумай тікати: у мене пістоль заряджений, а я стріляю без промаху і попереджати тебе не буду, а відразу стріляю в тебе. Ти мене зрозумів? Пішли.

Відвів мене на вокзал Рідберга. Швидко і потяг прийшов. Завів у вагон, та й поїхали. А куди їдемо – не знаю. Все ж гадав, що відвезе до якогось іншого табору, ну, ніяк не думав, що він везе мене до концентраційного табору. Не доїхали до Оснабрюка, як засигналили гудки: тривога! Стояли не на станції, а в полі, доки дали відбій. Тільки в'їхали в станцію, знову тривога. Всі в підвал.

Станцію бомбили, чути було розриви аж у підвалі. Після сильного вибуху німці здригаються, а деякі Богу моляться. Мені радісно на душі, думаю: діждались і ви того, що нам принесли.

Гітлер заявляв, що жодна бомба не упаде на німецьку землю, жоден солдат іншої країни не буде топтати німецьку землю, хіба що військовополонені. А народ, більшість, вірили все Гітлеру, вірили до грудня 1942-го року, коли німців розбили під Сталінградом. Навіть пісеньку німці склали: «Geht alles voruber, geht alles vorbei, nach erste Dezember in Deutschland kein partei», або це по-українськи буде так: «Все йде, все проходить, після першого грудня в Німеччині більше немає партії». Розуміється, партії націонал-соціалістичної, або як ми говорили – фашистської.

Після поразки і полонення армії Паулюса німці зовсім інші стали, побачили, що Радянського Союзу їм не зломити. Але фанатиків ще було багато, які вірили, що німецькі учені придумують нову зброю, яку Гітлер їм обіцяв.

Пересиділи ми тривогу в підземеллі Оснабрюка, а там знову повів мене на потяг, їдемо далі. За мною поліцай пильнує старанно. Я, безумовно, тікати не збирався. Хоча і можна було заплутатися серед людей.

Мене страшила зима: куди подінешся, де переночуєш? Це ж не літо. Добре було б втекти і натрапити на добрих людей, а як його дізнаєшся, що він добрий? Потрапиш на погану людину – здасть у поліцію. А за побіг, та ще й другий, можуть і петлю на шию одягнути. Вирішив я іти, куди поведе; що буде, те й буде. Мені підсилювало надію на те, що вже недовго лишилося чекати кінця війни. Війська союзників Англії, Америки і Франції тиснули із Заходу, а радянські війська вже були в Польщі.

Проїхали Білефельд. Знову повітряна тривога, знову заганняють усіх у підвал. І так за дві доби доїхали до станції Штатгагена. У Штатгагені вийшли із вагона, зайшли до буфету, він собі купив поїсти і каву, а мені теж принесли: варена картопля із устрицями. Якби не був такий голодний, то не їв би цих устриць, а так куди дінешся, треба їсти. Це, кажуть, французьке блюдо, говорять, що це делікатес.

Підкріпились, а апетит тільки розгорівся: я більше не став просити, а він мені більше не запропонував.

- А тепер, - говорить, - треба йти пішки. А йти доведеться полем, так ти не надумай тікати. Я гнатися за тобою не буду, а тебе дожене куля.

При цьому витягнув пістоль, показав, що він заряджений, вклав пістоль у кобуру, але кобури не закривав. І так ми пішли: я попереду, а він метрів на п'ять позаду. Йшли мовчки. Вийшли у степ. Степ покритий снігом, і маленький сніжок моросить. Скільки ми йшли – не знаю. Я попереду побачив щось загороджене і якісь будови одноповерхові всередині. Коли ж ми підійшли ближче, то я зрозумів, що ми підійшли до концентраційного табору.

Табір розкинувся на декілька гектарів, обнесений колючим дротом у два ряди. Ряд від ряду приблизно на п'ять метрів. Між ними накладено мотки із колючого дроту. По кутках табору стоять на висоті 2-3 метрів будки для часових; на стовпах – прожектори, котрі в нічний час освітлюють як всередині табору, так і підходи до табору. Ворота висотою метрів два, як не більше. На воротах віконце, в яке зсередини заглядає часовий.

Підійшли до воріт. Поліцай постукав у віконце – звідти показалася відгодована пика. Поговорив поліцай із часовим через це віконце, через деякий час відкрилася хвіртка, яка знаходилася поруч із ворітьми, і ми зайшли до двору концентраційного табору. Мене відразу ж часовий оперезав нагаєм по спині і коли я спитав, за що, то він мені відповів:

- Я знаю, за що. Mutze ar! (Скинь шляпу). – А потім звертається до мене по-російськи: – Скинь шляпу і отут стій смирно і дивися в оте віконце, поки тебе викличуть.

Стою я без шляпи, а сніг іде й тоне на моїй голові, і потоки води від снігу стікають по голові. І в голові моїй снують думки: для чого люди знущаються над такими ж людьми, як і самі? Тільки він – часовий, у нього автомат у руках, він нагодований, тепло одягнений, а що я йому поганого зробив, що він мене тримає під відкритим небом та ще й не дозволяє одягнути шляпу?

Дивлюсь на нього і мені здається, що він або ж молдованин або румун. По-російськи говорить вірно, без акценту, наш колишній радянський громадянин.

Відкрилося віконце і звідти по-російськи, але із польським акцентом, сказав мені:

- Ну, зайти!

Так я опинився в концтаборі.

Раптом відчинилась кватирка, звідти показалася голова і не то по-російськи, не то по-польськи сказала:

- Ну, то ходь сюди!

Іду в барак і на ходу витираю обличчя, так як ішов весь час мокрий сніг, який падав на голову, на обличчя і танув. Витиратися мені постовий не дозволяв. Зайшов я до адміністративного барака, де знаходився цей, котрий покликав мене:

- Викладай вшисько, що маєш в карманах!

У мене у кишенях було близько 100 марок у паперових купюрах і дрібні гроші, хлібні картки і ще всілякі дрібниці. Викладаю із кишень і роздивляюся навколо. Він, цей молодик, знаходився як за прилавком. На стіні висить портрет Гітлера в червоних фарбах. Сам молодик гарно одягнутий: костюм елегантний, вигладжений, цивільний, біла сорочка, чорний галстук. Йому років 25-30. Навіть він мені здався симпатичним молодим чоловіком. Коли ж все було викладено із кишень і я стояв нерухомо, то він запитав:

- Вшисько?

Я відповів, стверджуючи. Він не повірив і став сам шукати, чи нічого не залишилось у мене? І, на моє нещастя, знайшов у кишені зубну щітку і зубну пасту. Я, щоправда, свідомо залишив усе це, так як у мене болів зуб і треба було чистити зуби. А хіба йому доведеш? Набив і забрав. Так у мене відразу ж змінилася думка, що я думав про його. Все це моє «господарство» забрав у великий конверт і на ньому написав моє прізвище і мій номер табірний і сказав:

- Тепер тебе будуть звати лише за номером: усе забудь, а номер запам'ятай.

Тепер мене немає, а є номер, так як і всі, котрі знаходилися в таборі. Ми всі знали лише свій номер. І горе тому, хто забуде свій номер. Хоча ти і не розмовляєш по-німецьки, а номер мусиш знати.

- Ну, йди в баню, - сказав мені.

А тут і банщик, як із землі, виріс. Банщик був поляк – всі допоміжні посади тут займали поляки. Так як поляки знаходилися в Німеччині з 1939 року і добре володіли німецькою мовою. Із поляків були капо, банщик, кат, староста і т.д. З банщиком-поляком ми порозумілися, він обійшовся зі мною по-людськи. Дав теплої води, якої потрібно для миття, і сказав:

- Я тебе відведу в барак, де живуть більшість російських.

А бараки розташовані рядами. Два бараки, де живуть більшість росіян; наступний – для поляків, далі – для французів, далі – для голландців, бельгійців, італійців. Були там зі всієї Європи. Знав навіть одного грека й одного іспанця.

Розмовляв із одним росіянином-емігрантом. Його брат завіз із Дону, як відступали з Росії. Йому тоді було 15 років і він говорить, що пам'ятає лише станцію Калачевську. Із Росії він потрапив до Чехословаччини. У Празі він навчався в середній технічній школі по-російському, мав кваліфікацію техника-будівельника. Не приймав ніякого громадянства. Їздив по всьому світу і шукав роботи. Де знайде роботу, там і працював, а оскільки робота будівельника сезонна, то він працював лише 9 місяців на рік. Останній час їздив куди надумає. В Мілані, наприклад, виступає Шаляпін, він їде туди, чи задумав у Париж, чи в Лондон...

Росіяни та поляки жили недружно, хоча тягли однакову лямку. Із усіх національностей найбільш витривалі – це росіяни і поляки. А найбільш утілі – це голландці, після них бельгійці, а потім французи.

Почав знайомитися з порядком, який є в таборі. Як я уже писав, що табір обнесений у два ряди колючим дротом, а між цими рядами розкидані кола теж колючого дроту. По кутках установлені будки, в яких знаходяться чергові з автоматами і кулеметами. Вночі весь табір освітлюється прожекторами. Всередині табору, метрів п'ять від огорожі, по всьому периметру табору вимощена із цементних плит доріжка. Коло цієї доріжки на стовпцях прибиті трафарети, де написано по-німецькому, по-російському, по-французькому і по-польському, що переходити цю доріжку заборонено, із вишки стріляють без попередження.

Як на лихо, смітцева яма знаходилася по той бік цієї доріжки. Були випадки, що який-небудь із табірників помітив що-небудь, що можна з'їсти, і кидався за тим. І так кінчалося його життя.

Не весь час ми знаходились у таборі, нас ганяли на роботу. Безумовно, ганяли тих, хто міг ще ходити, а це були росіяни та поляки. Інші національності, більшість, знаходилися в лікарні (Krankenschtube). Вели на роботу під суворою охороною, з собаками, декілька разів рахували. А вже на роботі було можна і втекти, але це дуже великий ризик. Як зловлять, то смерті не минути.

А от одного разу був такий випадок. Ми працювали на каналі. Англійська авіація розбомбила канал, який проходив полем по насипу, а потім через річку. От англійці це помітили і розбомбили насип біля самої річки. А тут по річці було розташоване якесь село. Вода із каналу хлинула в річку, затопила село і баржі повиносило в це село. Охоронці розклали вогонь і грілися, а ми працювали.

Погода була дуже погана. Один із наших бачить, що охоронці гріються, а тут близько село, і він вирішив піти до бауера попросити поїсти. Бауер гостинно прийняв, посадив їсти і, поки він їв, заходять два охоронці і забирають його.

Що вже били, то описати цього не можна. Весь час слідкували за ним аж до кінця роботи. Привели нас в табір увечері, а його посадили у підвал. Підвал цементований і на дні знаходилась вода – так його кинули у воду. Пообіцяли вранці повісити. Але вранці ми його уже не бачили і що з ним стало, так ми і не дізналися. Вішати його – не вішали, напевно, він до ранку не дожив.

Я ще не сказав, що коли я прийшов із бані в барак і мені капо показав моє ліжко, тут мене сусіди стали запитувати:

- За що потрапив сюди? Як прийняли тебе в таборі? Як у бані?

То мені ще й заздрили, що так легко обійшлося, і розказали, як їх приймали. Один із них говорить, що їх пригнали разом п'ятеро, то відразу в адміністративному бараці били палицями, а коли повели в баню, то Адам (так називався банщик-поляк) кожному дав по п'ять ударів арапником – по голому тілі. І так майже кожного. Це як вступне.

- Так що тобі повезло, - кажуть.

Ось так, почалося моє табірне життя. Суду ніякого не було, так що ніхто із нас не знає, скільки нам тут сидіти. Одне нас тримає на світі, так це те, що був 1945-й рік. Ми полювали за газетами: коли німець поїсть і викидає газету, то ми забирали і я читав зведення. А там писали вірно, де знаходився фронт, а в січні 1945-го вже звільнили і Варшаву.

У бараках не топилося, але спати було не холодно, так як кімнати були заповнені людьми. Койки двоповерхові і лише вузький прохід між ними. Ми самі себе зігрівали. А хто боявся холоду і лягали вдвох в одну койку, то за це нещадно били: прямо серед ночі стягували із койки і били.

А як охоронці схочуть побавитися, то вони і йдуть по кімнатах шукати порушників. Там двоє лежать в одному ліжку – б'ють. Або ж в того ноги брудні – теж б'ють. А в їдальні стоять із палицями і підганяють, щоб швидше брали миски із баландою і сідали за столи та їли. Все це відбувається бігом. Усі в дерев'яних ботинках і підлога дерев'яна – відбувається такий гул весь час. Хто впав із мискою і вивернув усю баланду – все рівно біжи і сідай за стіл, хоча в тебе і немає чого їсти, то сиди так. Закінчилася роздача їжі: хто поїв, а хто і не встиг, все рівно подається команда: «Raustreten!» (Виходь).

Двері широкі і всі кидаються до дверей, а охоронці стоять на виході: троє з одного боку, а троє з другого (і всі з палицями), і тими палицями б'ють по чому попало. Тут найбільше отримує той, хто має високий зріст. А охоронці б'ють і сміються, і вихваляються, який переб'є палицю – іншим показує. Таке відбувається часто, тому що часто вони п'яні бувають.

У нашій stube № 21 був один німець, а то були всі росіяни. (Щоправда, він староста кімнати). От одного разу я мав із ним розмову. Я його запитую:

- За що ти знаходишся між нами?

То він мені відповів:

- Я знаходжусь тут тому, що я слухав Москву.
- А рідні знають, що ти тут?
- Ні, ніхто із рідних не знає, де я знаходжусь, і скільки мені бути тут, я не знаю.
- А скажи, чого охоронці нас б'ють: гонять на роботу – б'ють, на роботі – б'ють, в їдальні – б'ють, у кімнатах – б'ють?
- Раз ти потрапив сюди, то ти заслужив, от тебе і виховують, – була така відповідь.

Як я уже говорив, що наша кімната № 21, а кімната № 20 називалась Rote Stube (Червона кімната). А чого вона називалась червона, то тому, що в цій кімнаті знаходились особливі, ті, хто присуджений до страти, ну, а вирок ще не виконали. Вони і на Appel Platz стояли окремо, їх і на роботу на ганяли.

У неділю до роботи не гнали, але і в бараці сидіти не давали. В неробочі дні нами займався Очкарик, як ми його називали. Маленьке, зле і завжди ходив в окулярах. Були такі розмови, що в нього на фронті загинули три сини. За загиблих синів він на нас зло зганяв.

Погода в лютому і березні погана: йшли дощі і майже кожен день вихідний. Очкарик після сніданку виганяв усіх на Appel Platz: поставить у колони по чотири і примушує бігати і з бігу лягати. І мусиш падати прямо в калюжу. Всі лежать, а він ходить із палицею і дивиться, хто лежить не в ряду, того і б'є. Тільки й чути: «Hin legen!» – «Aufstehen» – «Laufen». І так кожного вихідного дня. Так що ми не радо чекали тої неділі – на роботі нам було краще, аніж бігати по Platz.

Коли гнали на роботу, це робили завжди після сніданку. Після сніданку виганяли на Platz, ставили в колони, рахували по декілька разів, а потім питали:

- Хто хворий?

У мене був чиряк на лівій руці вище кулака – рука була опухла, аж дерев'яніла.

Одного разу, коли спитали:

- Wer krank? (Хто хворий? Вийдіть із колони!).

А із колони вийшли дуже багато, в тім числі і я. Цей Очкарик і почав палицею бити всіх хворих. Я був позаду, так що до мене його палиця не дістала. Я відразу ж став у колону і більше себе хворим не об'являв, а була у мене носова хусточка, так я перев'язав нею руку там, де був чиряк, і так ходив. Коли ж через деякий час розв'язав руку (а часу пройшло, можливо, й місяць), то чиряк присох до хусточки і знявся разом із нею. Отак Очкарик вилікував мені чиряк!

Коли закінчилася робота на каналі, то нас ганяли на роботу в те село, що залите було водою з каналу. Ми відкачували воду із погребів, а в погребах була картопля. Хоча вона була не придатна для їжі, але ми її їли, навіть були раді і такій картоплі. Брати картоплю нам забороняли. Ми розходилися по всьому селу, а тікати ніхто не наслідювався – ніхто не хотів умирати.

На мені була сорочка суконна – матроська; де я її дістав, сам не пам'ятаю, тож вона мене добре захищала від сирості і від холоду. Ця сорочка сподобалась одному військовополоненому нашому – вони ходили вільно. Вони часто розвантажували баржі і йому вдалося украсти із баржі сніп тютюну. Він мені і говорить:

- Дай мені свою сорочку, я тобі дам сніп тютюну.

У таборі курити було заборонено і вносити до табору тютюн теж заборонено.

А то якось поляк, який годує собак (варить їм м'ясо), казав:

- Принесіть тютюну, я дам м'яса.

Так я і поміняв сорочку на сніп тютюну. Тепер проблема: як його занести до табору? Весь тютюн я вклав під свою сорочку, навкруг себе обв'язався і так проніс. Коли ж ми зайшли до табору, поляк усіх питає:

- Хто має тютюн?

Я непомітно підійшов до нього і говорю:

- Я маю тютюн, живу в бараці А, кімната № 21, перша койка зліва зверху.

Тільки ми полягали на своїх ліжках, він приходить, так щоб перевірити, чи я правильно сказав адресу. Підходить і питає:

- Маш тютюн?

Відповідаю:

- Мам!

- То дай на п'ять закруток.

Я йому відірвав від сніпу жменю листя, він пішов. Через деякий час приносить загорнуте в газеті варене м'ясо – і гарний такий шматок. М'ясо пісне, не знаю, із якої воно тварини, а на смак дуже смачне. Накрився ковдрою та і їм. Запах пішов по всій кімнаті. Деякі почули запах м'яса, відразу закричали:

- Мнясом пахне!

А інші, котрі носом не так чують, то теж закричали:

- Звідки йому взятися, тому м'ясу? То ви із голоду чуєте запах м'яса.

Весь тютюн я заховав у матраці, в ліжку, бо носити із собою було небезпечно. На ранок у мене краще ноги підніматися стали, легше стало ходити. Баланда стала несмачною.

Тютюн я заховав, а сам пішов на роботу та цілий день і переживаю: як хто знайде тютюн із наших – жалко буде, скільки тютюну пропаде. А як знайдуть поліцаї – то ще гірше буде. Діждався кінця дня. Привели нас, дали вечерю. Нібито все тихо, мене ніхто не шукає. Значить, поліцаї тютюн не знайшли. Ну, доберусь до ліжка: чи лежить на місці? Дістався: все на місці! Скільки радості!..

Треба, як прийде поляк, то йому запропонувати, щоб він забрав весь тютюн із собою, а потім хай носить м'ясо: скільки принесе – стільки й буде. Краще хай не додасть, ніж знайдуть поліцаї.

Увечері, так як і вчора, з'явився поляк, приніс м'ясо і сам мені говорить:

- Дай мені весь тютюн, а я буду носити щовечора м'ясо!

Я не задумувався, дати чи не дати. Я був радий його пропозиції й охоче віддав увесь тютюн. Гадаю, що краще хай пропаде тютюн, аніж поб'ють мене. Та і так я вже двічі поїв м'яса. Але поляк виявився совісний, носив м'ясо ще тиждень чи два. Це м'ясо мене так підтримало: я вже був не дистрофік, як інші. Я ні разу не упав із мискою в їдальні, як одержували баланду. Баланда стала недобра, а я все доїдав до дна, бо хотів жити, не хотів довести себе до безсилля.

А то був ще такий випадок, безумовно, не зі мною. В їдальні столи широкі й по обидва боки столів стоять ослони. Кожний одержав свою миску із баландою: сідай за стіл і їж. От один поляк, що сидів навпроти росіянина, помітив, що в росіянина в мисці є одна картоплина. Він свою миску підсунув цьому росіянину, а його миску забрав собі. Ну, хто це із росіян уступить поляку?

Тут і почалася битва через стіл. Побачив це поліцаї, котрий слідкує за порядком, вискочив на стіл. По столу добіг до цієї битви, вихопив кортик (а всі поліцаї, крім пістолів, носили ще й кортики) і чомусь до росіянина дістався і порізав йому шкіру на руках і на животі. Рани не глибокі, але ж ножові рани. Після вечері в бараці йому зробили перев'язку, а серед нас були і медичні працівники – кров зупинили. На цьому і закінчилось.

Через декілька днів був загальний огляд медичний. Який зміст цього огляду – ніхто не знає. Коли ж роздягнувся цей порізаний хлопець, то і лікарі за голову взялися, як дізналися, що то поліцаї його кортиком порізав. А один із лікарів заявив:

- Ну, хай палицею, гумою, нагаєм... а кортиком?! Це вже занадто.

Бо що ми є за люди? Будь-кого можна вбити ні за що чи повісити. «Червоний хрест» нам не допоможе. Батьківщина від нас відмовилась. Ми на совісті охоронців. Як хтось із нас не подобається комусь із них, можуть убити. Ніхто нас не брав на облік. Бережи кожен сам

себе. Так і робили. Тільки і піклування було, як би чогось дістати поїсти, хоча те, що ти забереш собі, воно тобі не призначено, а призначено товаришеві. Про іншого ніхто не думав: кожен за себе – як би самому вижити!

Одного разу ішов я по двору табору. Коли назустріч мені йде поліцай, німець. Іду спокійно, не знаю за собою ніякої провини. Коли ж порівнявся зі мною, я глянув на нього. Йому не сподобався мій погляд. Де не взялася у його руках нагайка і тією гумою упоров мене через плече і зачепив мочку вуха. Мочка так розпухла, як в індика на шиї. І так ходив я довго із розпухлим вухом.

Питати – я не питав, за що він мене ударив, бо це було після розмови із тим німцем, який був у нашій кімнаті старостою, а він казав, що нас б'ють за те, що ми сюди потрапили. Тут невинних не було: хто сюди потрапив, той і винний.

А то загонять у баню купати, то ще й Адам знущується, хоча і сам такий же. То дасть холодну воду – порозганяє всіх, то дасть нормальну, теплу. Всі зйдуться під душ і враз пустить таку гарячу, що і шкіра обпікається. Жалітися нікуди.

От тут людина людині – звір. А чому так? Щоб об'єднатися та разом взятися до цієї охорони. Скільки там їх? Ну, не більше 30 чоловік, а нас більше тисячі. Щоправда, вони і годують так, щоб сили не мав проти них виступати. Майже всі дистрофіки – це їм на користь.

Чим же вони нас годують? Капуста, бруква і де-не-де можна знайти картоплину або шматочок картоплини. Все це с'як-так посічене лопатою із землею – пісок на зубах чути. Навіть і так видно, бо мутне все. Їх завдання: із перших днів перебування тут залякати, забити, щоб і не подумав хто про об'єднання та звільнення. А хто спробує звільнитися чи втекти, тому вже не жити. На Platz стоїть вішалниця із вірьовками з петлями.

Що собою являє вішалниця? Це такий поміст, збудований із дощок. Висотою від землі 1-1,2 м, з одного боку – ухил зі східцями. Три стовпи, на укосинах висять три вірьовки із петлями. Навпроти вірьовки на помості – ляда, яка при ударі ногою на важіль падає вниз, але вона на завісах, тільки розкривається. Приреченого виводять по трапу на поміст і ставлять коло петлі. Ну, перед цим його поб'ють так, що він спішить сам одягти собі на шию петлю. Підходить кат, ногою б'є по важелю, ляда провалюється і разом із лядою провалюється й чоловік і зависає в петлі. Так повисів декілька часу, потім підкочують під поміст, де висить людина, візок, перерізають вірьовку і труп падає в цей візок.

Крематорію в цьому таборі не було: куди діваються трупи, невідомо.

Ну, як всьому є початок, то є і кінець. Англійці стали підходити все ближче та ближче. Чути вже звуки війни. Фронт підходить повільно, але все ж підходить. Стали нас розвозити, entlasen. Чи то строк відбули, чи треба було евакуювати табір, а щодня по одній – по дві бортові машини вивозили. Прийшла черга і до мене.

В один щасливий для мене день визвали і мій номер, entlasen. Завели всіх, хто виїжджав, до бані, помили теплою водою (і Адам став кращий). Видали той конверт, що як прийшов і що відібрали – все повернули. Що характерно: всі гроші до пфенінга, хлібні карточки, годинника – все повернули, на що я ніяк не сподівався. Уже не б'ють, хоча хто і не так щось зробиць.

Посадили в бортову автомашину і повезли. Куди везуть – ніхто нам не говорить, а ми і не питали, бо нікого і питати. Над нами охорони немає. Завезли нас в одне місто в Arbeitsamt – контора з розподілу робочої сили. Питаю:

- Як називається це місто?

Відповідають:

- Це місто Штатгаген.

Думаю: «Ще тут мене не було».

Тут уже цікавляться прізвиськом, твоєю кваліфікацією. Я об'явив себе, що я син бауера і нічого на виробництві робити не вмію, лише в сільському господарстві. А оскільки за нами

немає охорони і в конторі ще чогось чекають, то ми із одним товаришем вирішили піти купити хліба: марки і карточки в нас є. Коли ж зайшли до магазину і пред'явили карточки, то нам сказали, що карточки в цім районі не дійсні, і хліба нам не дали.

Що ж нам робити? Пропоную вийти на околицю міста, де живуть бауери, зайти до бауера і попросити, щоб він продав нам хліба. Так і зробили. Але бауерша хліба не продала, а нагодувати – нагодувала і грошей не взяла. Запитала:

- Звідки ви?

Коли я їй розповів, що ми із концтабору і нас уже відпустили, то вона нам поспівчувала і дала ще й по бутерброду. Так ми підкріпились і повернулись знову в цю контору. Чекаємо своєї долі. Нас, оскільки ми селянські діти, призначили до бауерів. Невдовзі чую: телефоном ведуть розмову із бауером, якому я призначений. Наприкінці розмови він із контори говорить по телефону, що я голодний:

- Так ви візьміть із собою бутерброд.

Це мені підняло дух, хоча я був уже неголодний. Через деякий час прийшла і бауерша за мною, подивилася на мене та й питає:

- Ти селянського батька син?

Я відповідаю, стверджуючи. Та, бачу, вона дивиться на мене з недовірою. А я все поглядаю на її пакунок: що то в газеті? Подивилась-подивилась на мене, та й каже:

- Не селянський ти син, – проте говорить: – Пішли!

Ідемо, а за пакунок вона нічого не говорить. Переходимо центр міста, а вона й питає:

- Ти голодний?

Я відповідаю:

- Голодний.

Тоді вона передає мені свій пакунок, а там бутерброд. Я зараз же його і з'їв. З'їв та й думаю: «Тепер я уже зовсім не голодний. Хоч і відмовиться від мене, а бутерброд не забере».

Дійшли ми, можливо, пів дороги, як назустріч їде сам бауер кіньми: так як був у полі, так і їхав назустріч нам. Розвернув свій віз бауер, посідали ми на воза і поїхали до господи. Ще я хліборобом не був, а от довелось.

Приїхали уже ввечері. Робота вже закінчилась. Пішли до кухні вечеряти. Оскільки бауерша знала, що я буду в них, вона приготувала вечерю і для мене. Сіли вечеряти, а мене посадили за окремий стіл, хоча їжа для всіх із одної каструлі.

Німці вживають більше картоплі, ніж хліба. Так і на вечерю було приготовлено: зварена картопля і окремо піджарка – сало з цибулею. Наклала мені миску картоплі і в блюдечку жарене сало. Картопля невелика, як куряче яйце, і тільки візьмеш до рота, язиком придавив – вона й пішла, проковтнув. Їм і думаю, що це мало, а піджарка зовсім зайва: картопля і так іде без затримки. Виїв цю миску, господиня і питає:

- Що? Ще будеш їсти?

Я відповів:

- Ще.

Вона ще наклала, ну, трохи менше.

Виїв і цю картоплю. Вона знову питає:

- Чи ще?

Я не відмовляюсь. Вона і втретє наклала в миску, теж неповну. Виїв і цю. Тільки цю картоплю вже їв із салом. Коли і це все поїв, питає:

- Чи ще?

Ну, я б їв ще, але вже соромно було просити – на цьому зупинився.

Зараз навіть подумати страшно – скільки я міг з'їсти. І такий апетит у мене був дня три чи чотири, а потім апетит пішов на спад. Коли ж став їсти мало, так, як і всі, то бауерша і говорить:

- Я думала, що в Радянському Союзі всі так їдять, як ти їв спочатку. А тепер ти їси стільки, як і ми.

Стала розпитувати:

- Як вас годували і як з вами поводитись в таборі?

Я їй розказував усе правдиво, не перебільшував, але нічого і не приховував. Вона бралася за голову і все повторювала:

- Mein Gott! Arme Leute! (Мій Боже! Бідні люди).

Бауер звався Фрідріх Флане – здоровий на зріст чоловік, та і так вгодований. Років йому було п'ятдесят, а, можливо, і більше. Землі мав 60 моргів, 18 корів, із півсотні свиней, автомобіль і трактор, але через те, що не було пального, вся ця техніка стояла мертвою. Усі роботи виконувались парою коней та двома парами волів. Був у нього ще француз, іще із 1940-го року, та я. Оце і вся робоча сила, котра працювала в полі. Коло корів і свиней господарювали дві жінки: одна молода Елізабет, племінниця, та друга евакуйована десь із-під Аахена – там уже були американці.

Перші три дні працювати мене не примушували – знайомився із його господарством. Господарство було в домі все механізовано. Біля колодязя стояв насос, а на горищі – великий резервуар, за котрим завжди треба було слідкувати, щоб був наповнений водою. Із цього резервуара вода по трубах розходилась і до корів, де були автопоїлки, і до свиней, а також на кухню.

З-під корів і свиней усе вичищалося в яму, яка була цементована, і щосуботи водив по ній волів, щоб утрамбовувалося. Разом із ямою був зумпф, куди збиралась рідина із ями, і ця рідина викачувалась насосом до спеціальної бочки і вивозилася на ниву. Також і гній навесні вивозився на ниву.

На горищі, над конюшнею, стояла січкаря; солону переробляли на січку і вона сама падала в конюшню. Сіно теж було на горищі і при потребі скидали його вниз у конюшню, а тут розносили по годівницях. Скрізь стояли електромотори. Навіть дерть заготовляв господар сам. Коли ж пройшли три дні, бауер мені дав пару волів і сказав:

- Будеш на цих волах працювати.

Ці воли не в ярмо впрягалися, а під роги, такі, як шлеї. Сам бауер працював на конях, француз на волах, які впрягалися в ярмо, а я на молодих волах, які впрягалися під роги. Всі воли були чорно-рябі. Я знав іще із дитинства, що воли або коні навчені кожний впрягатися зі свого боку. Мені було дуже важко запам'ятати, котрий віл із якого боку впрягався. Виводив я волів і ставав перед такою дилемою: якого вола з якого боку запрягати? Добре, як француз близько, то він мені підкаже, а як немає близько француза, то доводиться питати Фріца, а він сердиться, каже:

- Який ти дурний.

А я оце випрягаю, придивляюся: який із якого боку? Ну, думаю, завтра уже не буду нікого питати, а запряжу правильно. А на завтра все забув. Воли обидва рябі, ну, ніяк не можу запам'ятати, як їх запрягати.

Їздили ми всіма підводами в ліс, вивозили колоди, стягували до дороги, а потім вантажили на возах. Вантажили волами, бо вручну вантажити несила. Дороги скрізь асфальтовані, тільки стережись, щоб воли з дороги не зтягли воза, бо тоді засядеш надовго. На наше щастя, такого ні разу не було. Та і бауер наказував, щоб пильнував.

Вивозом лісу займалися недовго, тиждень чи два, а тут і сіяти підходить час. Жив я в кімнаті, де стояло ліжко, шафа. На ліжку дві перини: одна під низ, друга вкриватися. Кімната не опалювалася. Спати було не холодно, але роздягатися або із постелі ранком підійматися – це було найтяжче діло, а тут за дверима:

- Alex, aufstehen! Schon Zeit!

Лежи – не лежи, а треба вставати. Швиденько схоплюєшся, одягаєшся і виходиш до праці. Бауерша замінила постіль і питає:

- Чи маєш в що переодягнутись?

А в мене, що на мені і більш немає нічого.

- Я б тобі дала що-небудь Фріца, та воно буде дуже здорове на тебе, а в магазинах немає чого купити – все пішло на війну. Що ж будемо робити?

Я і говорю їм:

- А чи далеко звідси знаходиться Рітберг? У мене дещо там залишилось.

- Це не так далеко, - в розмову вступає бауер.

- А як би поїхати? – питаю в бауера.

Він говорить:

- Я домовлюсь із бургомістром Штатгагена, він дасть тобі довідку і ти поїдеш.

Як і домовились, не минуло і тижня, як бауер говорить мені:

- Завтра сідай на велосипед і їдь до Штатгагена до бургомістра, він тобі дасть довідку і ти поїдеш у Рітберг.

На другий день мені немає ніякого наряду – їду до бургомістра. Спершу я думав, що він мене повезе, а виявляється, що мушу їхати сам. А їхати треба кілометрів п'ять. Заїхав до центру міста, так гадаю собі, що бургомістр мусить бути в центрі міста. Кого ж запитати, де тут бургсрат? Дивлюсь, іде із ціпком якийсь солдат у формі, але шкандибає. Думаю, спитаю його. Підходжу до нього і питаю. Він відповідає:

- Я йду якраз туди, то ми разом і підемо. Я, як бачу, - говорить він, - ти росіянин?

Я відповідаю стверджуючи. Він аж зрадив, ніби зустрів земляка, і говорить:

- Це я на Сході одержав каліцтво, а зараз росіяни вже в Європі, ну, сюди не дійдуть.

Тут будуть американці. Війна уже скоро закінчиться.

Довів мене в саме приміщення і двері показав на другому поверсі. Постукав я у двері – мені дозволили зайти. Зайшов та й говорю:

- Я від пана Фрідріха за довідкою.

- Gut, gut, - говорять.

Написав щось на папірці і сказав:

- Піди до секретарки, хай вона надрукує тобі довідку.

Зайшов до секретарки, віддав їй той папірець. Вона теж цікавиться, хто я, відповідаю:

- Я росіянин (тоді не ділили: українці чи росіяни, всі з Радянського Союзу були росіянами).

- А що ви думаєте робити, коли війна закінчиться? Війна уже незабаром закінчиться. Німеччина програла війну. Чи не хочете залишитись у Німеччині?

- Ні, - відповідаю. – Я в Німеччині не залишусь, а поїду на батьківщину.

- Ви так гарно розмовляєте по-німецьки.

- Хоча я і добре розмовляю по-німецьки, а я поїду на батьківщину.

- Ну, так, батьківщина для кожного дорога, - згодилась вона.

Написала мені довідку, завірив я її у бургомістра і вийшов у місто.

Місто гарне, як і всі міста в Німеччині. Я уже не поспішав до бауера, а поїхав іншою дорогою. Що характерно, ніхто мене ніде не спитав, куди ти їдеш, чи маєш право роз'їжджати по місту в робочий час?

На вечерю я приїхав. Тут же за вечерю і домовились, щоб завтра рано їхав із станції Штатгагена до станції Рітберга. Бауерша приготувала мені торбину з їжею. Торбу я взяв із собою у кімнату, щоб ранком відразу ж і поїхати.

Увечері заходить до мене в кімнату француз і питає:

- Що тобі приготували на дорогу?

Я показав йому. Подивився на все це, вилаявся по-французьки і вийшов із кімнати. Не минуло й години, як знову заходить француз і несе пів хлібини і добрий шмат вітччини. Та й каже:

- Можливо, ти за добу не впораєшся, то щоб не був голодний, забори і це все.

Я йому подякував і думаю: ну, тепер можна їздити і три-чотири дні – голодний не буду.

Якось у нас із французом зав'язалась дружба з перших днів. Я був слабкий після табору, то він усе тяжке брав сам, а мене жалів. Сам він був маленького зросту, але міцний. Ранком, коли я вже одягався, підійшла до дверей моєї кімнати бауерша і гукає:

- Alex, aufstehen!

Та я відповідаю, що вже готовий.

Рано вийшов із дому, бо і поїзд рано проходив, та й іти кілометра два до станції. Зайшов у вокзал, відразу до каси: взяв квитка до станції Рітберга та й вийшов на перон. Чекаю поїзда.

У Німеччині вагони мають іншу конструкцію: двері в кожному купе, місця у вагонах лише для сидіння. Поїзд ішов зі Сходу і вагони переповнені. Їхали солдати і цивільні. Одна жінка їхала із дитиною років два та дівчиною років чотирнадцять, та й розказує солдатам таке:

- Ми їдемо від самого фронту. Нам чути було стрільбу гармат. Питаю капітана, щоб нам евакуюватись, а капітан говорить: «Сюди росіяни не прийдуть!». Ну, я і не збиралась. Коли через деякий час капітан говорить: «Треба вам евакуюватись!». А я от нічого не приготувала. Що робити? Я два чемодани наклала, дитину на руки; один чемодан я взяла, а другий – сестричка та на вокзал. А там людей багато, всі хочуть їхати, а вагонів на всіх не вистачає. Так що мені брати: дітей чи чемодани? Так ми залишили чемодани прямо на пероні, а лише самі сіли у вагон. А вдома залишились корови, свині – такі, що і зараз можна різати. А це їдемо, а куди? Говорять, що американці уже Рурську область забрали.

Солдати співчуваюче кивають головами.

Проїхали так години три. Мені теж дали місце. Пора вже і снідати. Солдати дістають свій бідний солдатський сніданок, а я вже чекаю, коли вони поснідають, а потім я буду снідати. Коли ж вони поснідали, я дістаю яйця, вітчину і починаю снідати, а у мене немає ножа, щоб урізати хліба та вітчину.

Я звертаюсь до солдатів за ножем. Мені послужливо подає один із солдатів ніж. Мені прямо незручно було їсти такий багатий сніданок, порівнюючи із їхнім. Вони їли один хліб, та й то чорний.

Так ми приїхали аж до Оснабрюка і ніхто не спитав мене хто я такий? Чому німецькі солдати їдять один чорний хліб, а я їм білий хліб із яйцем і вітчиною? Під'їжджаємо до Оснабрюка. Це вже було увечері. Оголосили тривогу. На станції Оснабрюк із вагонів виходили без освітлення, лише жандарми із кишеньковими ліхтарями показували дорогу до бомбосховища. У бомбосховище я не пішов, так як Рітберг звідси знаходився в п'яти кілометрах. Я вийшов і полем помандрував до Рітберга. Тут я дорогу добре знав.

Скільки йшов – весь час була тривога. І в самому Рітберзі теж. Цех не працював, люди втікали у поле. Я попрямував до «свого» бараку. Заходжу в барак, у бараці темно, за столом сидять хлопці, чоловік п'ять. Коли ж зайшов у барак, говорю:

- Добрий вечір чи, вірніше буде, вже ніч!

Всі замовкли, декілька хвилин була мертва тиша. Потім якийсь із них запитує:

- Це ти, Льонька?

- А хіба ви не вгадуєте по голосу? – відповідаю я.

- Так ти живий? Ми своїм вухам не віримо! Ми тебе уже поховали. Ну, то розкажуй, де був? Не бійся, сюди поліцей не заїде. Вони, коли тривога, то так далеко забігають, а в барак у тривогу не заїде ніхто.

- А я їх зовсім не боюсь. У мене є довідка на проїзд, так що вони мені не страшні. Я знаходжусь у бауера, а був у концтаборі. Приїхав забрати дещо зі свого одягу.

- Ти знаєш, одяг твій забрали хто хотів, так як ми гадали, що тебе немає в живих. Ну, не турбуйсь, от закінчиться тривога, всі зйдуться в барак і ми зберемо і все віддамо.

Мені показали вільне ліжко і я ліг спати, так як оцих тривог зовсім не боявся – звик до них. На ранок, коли всі зібрались, повіддавали мої речі, які збереглися. До бауера я не поспішав, коли і більше часу пробуду в дорозі, то все ж можна відбрехатися за рахунок повітряних тривог.

Поголював я із хлопцями два дні, ну, думаю, пора уже і в дорогу збиратися, бо із продуктів залишилося мало. Рітберзька поліція бачила мене, але ніхто не питає, чого я тут і де був. Щоправда, вони знають, де був, а чого я приїхав, то вони не питали. Так і поїхав я і ніхто у мене не спитав, чи маю право їздити.

Приїхав у Штатгаген без особливих подій. На Схід у вагонах місць досить. Усі тікають на Захід. Дуже бояться, щоб не потрапити до росіян.

Приїхав – мене чекали і ніби навіть зраділи, що я приїхав. Та чому і не радіти? Приїхав робітник безкоштовний, а тут уже і весна настала, треба сіяти, гній вивозити. Робота була кожний день. Працювали із восьми годин ранку до восьми вечора. О пів на восьму ранку як сам не піднімешся, то бауерша підходить до дверей моєї кімнати і гукає:

- Alex, aufstehen! Schon Zeit!

До восьми годин поснідаєш і їдеш у поле. Поле недалеко від будинку. Працюємо до 12-ти годин. О 12-й годині Елізабет на велосипеді привозить обід. Пів години – на обід і годівлю тварин. Знову працюємо – до чотирьох, о четвертій полуднуємо п'ятнадцять хвилин (Nachmittagsessen). О восьмій вечора – рівно о восьмій! – закінчуємо роботу, хоча лишається роботи на пів години, все рівно кінчаємо о восьмій, а залишок будемо завтра закінчувати.

Приїхали додому, то вдома уже нічого робити не примушує. Після вечері походжу по двору, а потім іду до своєї кімнати і читаю книжку, яку дала мені Елізабет. Одного разу по закінченні вечері бауерша питає мене:

- Що ти, Alex, робиш увечері?

- Читаю, - відповідаю їй.

- Якщо бажаєш, то приходь до нас у кімнату, ми завжди збираємося – коротати вечори.

Прийшов, а там тепло. Елізабет в'яже, бауерша щось мене, а бауер і питає мене:

- Alex, ти граєш у шахи?

Я відповідаю:

- Граю, але погано.

Він дістає шахову дошку і ми починаємо грати. Я граю погано, а він ще гірше. Коли ми сідаємо грати в шахи, то бауерша показує на мене пальцем і говорить:

- Ти – Сталін, - а на бауера показує, - а ти Гітлер.

Вигравав завжди я. То бауерша й каже:

- Сталін розумний, він завжди виграє.

А то якось бауерша каже:

- Ти, Alex, і в шахи граєш, і за столом, коли їси, то не так як селянський син, а із волами (казав Фрідріх) не умієш поратися. Ти не селянський син!

Бауер як закричить на неї:

- Мовчи, ми не поліцейська сім'я! Хто він не є, то не наша справа!

А вона йому:

- Та я ж не піду заявлять, я просто бачу, що він не із селян. Он у сусіда Микола – росіян, так того видно, що він із селян. Він такий неохайний, а по господарству все вміє.

Так уже прижився я в них, що мені, хоча вони й німці, а добрі люди. До роботи не підганяли, годували таким, яке й самі їли. Після поневірянь тут мені було добре. Та довго так не протрималося. Фронт із кожним днем наближається. Одного разу бауер і говорить:

- Завтра рано будемо евакуйовуватись. Візьми із собою одяг і господиня дасть продукти на дорогу, і ми, німці, будемо проводити вас усіх подалі від фронту.

На ранок бауер і я вийшли з будинку, він із рушницею. Зібралися в колону, росіян чоловік двісті і з десятків німців-бауерів із рушницями, проводжають. За нами не дуже пильно слідкують, а так ідемо разом, лише різниця та що вони із рушницями, а ми так. Удень ідемо, а вночі ночуємо в селах, у сараях чи клунях у сіні. На ранок знову збираємось і гонять нас далі.

Ідучи в колоні, підбираєш собі друга, розмовляєш із ним, знайомишся. Так я підібрав одного колишнього радянського солдата, та ще й не рядового. Родом він із Курської області. Служив в армії помполітом. Думаю, знайшов собі гарного друга. Добре познайомились, от я і питаю:

- Куди це нас гонять?

- Не знаю, - відповідає.

- А не загонять нас у який-небудь покинутий кар'єр, а там уже встановлені замасковані кулемети, та й постріляють. Від фашистів усього можна чекати. Коли нас залишати живими, ми будемо шукати тих, хто нас ображав, мститися, а так кінці в воду.

- Хто його знає, можливо, і так вчинять.

- Так чого ж ми йдемо як нерозумна тварина? Треба тікати, - кажу я.

- Боюсь, утечеш – піймають, уб'ють.

- Хто тебе буде шукати? Нам переховатися декілька днів, не більше тижня, а там і американці прийдуть. А навкруги ліс і вже весна, квітень.

Як я не намагався довести, що краще втекти і пересидіти ці дні в лісі, до приходу американців, мені перемогти його не удалося. Тоді вирішую тікати один. Як не погано бути одному, все ж гадаю, що довго в лісі один жити не буду.

Було уже під вечір. Я виходжу з колони, скидаю із себе торбу і кладу недалеко від дороги, а сам іду далі, ніби готуюсь за потребою. Тільки сховалась від мене колона, я швидко пішов до лісу. Не пішов, а побіг у саму гущавину лісу. Заліз у таку гущавину, що тут мене нелегко знайти. Просидів години дві, все прислухаюсь: чи немає погоні?

Не чуть нічого. Виходжу із гущавини, підходжу, крадучись до дороги: хочу забрати свою торбу. На дорозі нікого не видно, а торба моя лежить на тому місці, де я її залишив. Взяв я свою торбу, тепер треба шукати місця, щоб мене дощ не мочив і від вітру була схованка. Знайшов густі ялини, заліз під них, посидів трохи: дощ мене мочить. Треба шукати якогось іншого місця.

Іду лісом і виходжу на галявину. На галявині випас корів і є покрівля на стовпах від дощу і сонця, а стін немає. Підійшов під цю покрівлю: дощу немає, але вітер так дує, що аж у вухах гуде. Ні, думаю, тут мені залишатися не можна.

Іду далі. І тут натрапив на хатину, акуратну, із дерева. Вікна зачинені віконницями, двері фільончасті. Обійшов навкруг цієї хатини, нічого підозрілого не знайшов. Двері замкнені на замок.

Як же мені забратися в цю хатину? Замок відімкнути – про це і думати нічого. Придивився до фільонки. А якщо я виб'ю одну фільонку? Так і зробив. Виставив одну нижню фільонку і заліз до хати. Хатка була невеличка, розділена на три кімнати. Вітальня займала половину всієї хати, а та половина розділена ще навпіл. У маленькій кімнаті стояло залізне ліжко на панцерній сітці без матрацу, а в другій маленькій кімнаті стояло лозяне крісло. У

передпокої не було із меблів нічого, лише в підлозі була ляда на завісах. Коли ж я відчинив цю ляду, то там був маленький погрібець.

Я гадаю, що це була хатина мисливця. Так я оселився в цій хатині. Тут не було ні вітру, ні дощ не мочив. Перш за все повечеряв, перевірів свої харчі й розподілив так, щоб вистачило на три дні. А там подивимось що робити? Як кажуть, дасть Бог день – дасть Бог і їжу. Витяг із торби весь одяг, який мав із собою, все натягнув на себе і ліг спати на ліжку.

До ранку добре змерз, але ж я сухий. Зробив декілька фізичних вправ, щоб зігрітися. Вийшов, вірніше, виліз через фільонку надвір. Надворі світило сонце, але вночі був мороз і калюжі скрізь позамерзали. Пробив на калюжі лід, набрав води, щоб побритися. Побрився, поснідав. Торбу зі своїм майном сховав у погрібець, а сам пішов знайомитися із місцевістю.

Так почалося моє Робінзонове життя. Коли бродив по лісу, під лісом знайшов кагат картоплі. Це вже продукт! Якщо доведеться й довго жити в цій хатині, то з голоду не помру – сірники у мене були.

Далі було поле і серед поля стояла сівалка. Підійшов до сівалки, подивився в середину, а там пів сівалки було зерна – овес. Теж продукт. Набрав я повні кишені вівса і лущу його, як соняшникове насіння. Ця знахідка мені настрою додала.

Продукти, які мені бауерша дала, я став економити, а більше користувався вівсом – хто знає, як довго мені доведеться тут жити. Але вогнища розводити не рішався, щоб не демаскувати себе. Гадаю, якщо буде така необхідність, тоді буду картоплю пекти.

Живу собі в цій хатині і щодня виходжу до дороги, щоб подивитися, що робиться там. По дорозі відступають німецькі війська і поруч із військами йдуть колони цивільних.

Так прожив я тиждень чи більше, й одного разу вийшов на дорогу, бачу: ідуть цивільні і вже не колонами, а врозбрід, причім, ідуть у протилежному напрямку. Це мене зацікавило. Як не хотілось демаскуватися, а треба. Підходжу до одної групи цивільних, поляків, питаю:

- Куди йдете?

- Німці цуфнули і ми йдемо до американців, - відповідають.

Щось мені не віриться, підходжу до іншої групи цивільних. Це були наші люди. Розговорились, вони кажуть:

- Нас гнали, а на ранок нікого із німців ми не знайшли. Ми вирішили іти туди, звідки нас гнали. Ми йдемо, нас ніхто не зупиняє. До бауера зайдемо – він нагодує. Щоправда, картоплею та кавою.

Вирішую й собі виходити на дорогу і йти до бауера, в якого батрачив. Але ж треба знайти собі компаньйона. Компаньйона шукати довго не довелося: сидів окремо старик, який сам підійшов до мене і говорить:

- Якби мені знайти такого товариша, з яким би разом іти. Я вже три дні йду сам, так сумно, та і по-німецьки я не розумію. Зайду до бауера і говорю «essen» і більше я ні слова не знаю. Їсти мені дають.

- Так ви почекайте мене тут, а я сходжу і заберу свої речі, та разом і підемо.

Пішов я у «свою» хатину, забрав у погрібці свої речі й прийшов до свого нового знайомого. Побачив він мене та й каже:

- А я гадав, що ти мене обманув, так довго довелося тебе чекати.

Я розповів йому, де я жив, що я мав «свою» хату.

Так ми вертаємось назад, заходимо в одне село. Уже вечоріло, просимось заночувати. А в цім будинку самі жінки.

- Ми, - кажуть, - боїмося вас на ніч пустити, бо росіяни вбивають німців. Є такі випадки. Погодувати ми вас погодуємо, а на нічліг ідіть – он там живе бургомістр, він вас кудись прилаштує.

Поїли ми варену картоплю із кавою, та й пішли шукати бургомістра. Село невеличке; бургомістр займався хліборобством і в той час виконував обов'язки бургомістра. Коли ми

зайшли в дім бургомістра, його не було вдома. Господиня нас направила в кімнату до Марії – дівчини з України. Землячка нас прихистила, дала молочної лапші. Я попросив теплої води, щоб помити ноги. Помив ноги та й чекаємо бургомістра, а його все немає. Тоді Марія говорить:

- Ви підіть туди, до центру села. Він там займається розквартируванням німецьких солдат.

Знаходжу я бургомістра і говорю:

- Ми, нас двоє, знаходимось у дворі, хочемо, щоб нас де-небудь прилаштували на ніч.

- Я скоро звільнюся, тож чекайте мене. Я скоро прийду.

Незабаром прийшов бургомістр. Спитав, чи ми не голодні. А ми були уже не голодні. Звернувся до Марії:

- Візьми дві ковдри і поведи їх на горище, хай на сіні й лягають.

А до нас:

- Ви ж там не паліть!

Ми відповіли, що ми не палимо взагалі.

Вилізли на горище та як заснули, аж до ранку. Вранці ми ще лежали, як до нас вилазять німецькі солдати і говорять:

- Вставайте, ідіть до американців. За річкою Везер уже американці. Ми цілу ніч тікали, так ми хочемо спати. Звільняйте для нас місця.

І тільки ми повставали, вони відразу ж полягали на наші місця спати. Злізли ми з горища.

Марія нас нагодувала і ми пішли, щоб перейти міст через Везер, так як нам говорили, що німці будуть міст підривати. Підійшли ми до моста, бачимо: міст замінований і на мосту знаходяться солдат і офіцер, коло офіцера собака. Ми стали і стоїмо, не знаємо, що нам далі робити: чи йти по мосту, чи всім нам не дозволять перейти міст?

Побачив солдат нашу розгубленість і так, щоб офіцер не бачив, помахав нам рукою, що ми зрозуміли, що йти можна. Ми йдемо на міст, а офіцер і солдат ідуть нам назустріч і на нас не звертають уваги. Ми тоді сміливіше пішли по мосту, а офіцер і солдат уже із моста зійшли. Я гадаю: от зараз підірвуть міст. Що їм ті два росіянина? Бігти – не біжу, але ноги самі хочуть бігти.

Минули міст, здається, небезпека минула. Як подивлюся: а перед мостом ростуть здоровенні дерева і всі заміновані. Гадаю, якщо міст і підірвуть, то міст ми уже перейшли. Ця небезпека минула. А як будуть міст підривати, то підірвуть і дерева. То від дерев буде смерть. Знову ноги самі несуть і землі під собою не чують. Мороз по тілу пішов.

Минули ми і дерева заміновані. Пішли помаленьку, як нібито всяка небезпека минула. Зайшли в якесь село, а по селу нам назустріч іде колона французів. Ми вирішуємо зайти в перший який-небудь двір, щоб нас не залучили до колони французів. Ми так хочемо якнайшвидше потрапити до американців! Побачила нас у своєму дворі бауерша, питає:

- Що ви хочете?

Ми не сказали, що ми ховаємось від тієї колони, та сказали:

- Хочемо їсти. (Хоча їсти нам зовсім не хотілось).

Вона винесла нам по двоє ячочок і каже, що в неї немає чого їсти. Сіли ми під хатою, випили ті ячечка, посиділи, поки пройшла колона. Ми вийшли із двору і пішли селом. Вийшли із цього села, гадаємо, що уже в наступному селі американці. Питаємо:

- Скільки до наступного села кілометрів?

Відповідають:

- Три кілометри.

Вирішили іти. Дорога йшла попід лісом. З одного боку – ліс, а з другого – поле. Я і говорю своєму напарнику:

- Давай іти попід лісом.

Він мені радить іти полем. Літаки американські кружляють над нами. Я згоджуюсь іти відкрито. Йдемо, коли нас доганяють десять німецьких солдат у маскувальних плащах і йдуть попід лісом. Минули нас ці солдати і задній підняв угору руку і різко опустив, дав нам зрозуміти, що їхня справа пропала.

Ми йдемо все ж таки в село. Зайшли у село, а в селі немає американців. Ми посиділи на околиці села. Гадаємо, що нам далі робити? До нас підходять селяни і не радять нам іти далі, так як у цьому селі німці, а уже в наступному селі – американці. Посиділи ми години дві чи три і вирішили йти до американців. Ідемо, доходимо до села, зустрічаємо поляка. Він нам сповіщає:

- У цьому селі немає ні німців, ні американців. Там росіяни та поляки грабують магазини, продовольчі й мануфактурні. Якщо бажаєте, ідіть туди, – показує рукою, в який бік треба йти, – а в Ліпштадті, – говорить поляк, – уже американці. Я там був і бачив.

Ми сказали, що хочемо їсти, але в магазин іти не хочеться. Поляк дає нам консервну банку свинини на 750 грам, і ми зараз же цю банку розкрили і все, що було в банці, поїли, хоча хліба було мало. Вирішили йти до американців, у місто Ліпштадт, як сказав нам поляк. Пройшли, можливо, пів дороги до Ліпштадта, як назустріч нам їде мотоцикліст. Порівнявся із нами, підняв руку і привітав нас, сказав:

- Гелу!

Так ми побачили першого американського солдата. Ідемо впевнено, не чуємо ніякого страху, так як ідемо до союзників. Входимо у Ліпштадт: вітрини в магазинах порозбивані, скрізь валяється скло. По місту ходять солдати-танкісти в чорних костюмах. У костюмах багато кишень і навіть на литках по декілька. В кишенях пістолети, галети, цукерки і сигарети. Я, безумовно, не наважився що-небудь просити, а напарник – не від цього. Тож маємо уже галети, а від цигарок відмовились.

Де ж нам зупинитися на ніч, думаємо.

Напарник радить вийти на околицю міста і попроситися до бауера ночувати. Так і зробили. Заходимо до бауера – сам запрошує нас вечеряти. Отак ми снідали в німців, а вечеряли в американців! Приймають скрізь нас як бажаних гостей. Що вже в них на душі, ми цього не знаємо. Та й навіть нам це знати.

Бауер дає розпорядження Івану, нашому земляку, накопати сіна в будку, дає ковдри і вкладають нас спати. Лягли ми спати і я як заснув, то до ранку не прокидався. А ранком мені розповідає мій напарник:

- Вночі така була стрілянина і всі повтікали в погріб. Я тебе, каже, будив-будив, але тебе розбудити не зміг. Через тебе бігли німці, падали, а ти так міцно спав і не прокинувся.

- Чого ж була така стрілянина?

За селом була гора і та гора вночі розсунулась і з гори почали вилітати аероплани німецькі. От американці й палили по тій горі зо всіх видів зброї. На ранок, бачу, стоїть на подвір'ї самохідка. Поснідали ми і пішли далі.

За містом видно, що був бій: розбиті машини, валяються каски, автомати, пістолі. Мені один пістоль дуже сподобався і я хотів його забрати, і набої є, але напарник мені не радить, говорить:

- Тебе ніхто не ображає, то він тобі не потрібен.

Можливо, що напарник був євангеліст, а, можливо, і ні, але я із ним погодився і зі зброї нічого не взяв.

Ішли ми по слідах війни, причім, свіжих слідах. Не бачили ми ні трупів, ні могил. Якось війна пройшла тут безкровна. Американці прийшли, німці кинули свою техніку, зброю і здалися в полон. Німці тікають, а американці не поспішають, не гоняться, обережно підтягують свою техніку. Піхоти у них зовсім немає, всі як не в танках, то в автомашинах. По

фронту кружляє авіація. Посилають розвідника на мотоциклі в село прифронтове: якщо там немає німців, то вони його займають, а як ще є німці, то будуть стріляти по ньому із самохідок та авіація буде бомбити.

В американців убитих солдат майже немає. Чим далі від фронту переходимо, тим більше бачимо наших радянських людей. Колишні військовополонені та й наші цивільні роз'їжджають на трофейних автомобілях; а хто жив у бауера, так і залишився, але уже не працює, а бауер зобов'язаний його годувати – таке дали розпорядження американці. А коли не голодні і нічого не роблять, то люди роблять апарати і гонять самогон, бо купити немає де.

Понапиваються, то між собою б'ються або навіть стріляються, так як зброї у кожного досить. А німцеві, який погано поведився із радянськими, тепер не показується: відразу ж убивають. Американці не забороняють, тільки скажи, що то фашист.

Дійшли ми до каналу, а міст через канал підірваний, упав у воду, та по формах моста можна перейти. Перебралися по мосту через канал, бачимо, що біля берега каналу стоїть баржа і людей коло неї багато. Пішли і ми туди. В баржі, у трюмі, в мішках цукор-пісок і макарони – тягнуть і німці, і наші. Говорю своєму напарнику:

- Давай і ми наберемо.

Не відмовляється. Забралися на баржу: а як дістати із трюма? Бачу, двоє дівчаток німецьких мають мотузку, але ж вони такі непрактичні, що у них нічого не виходить, не можуть нічого витягти. Підходжу до них і пропоную, щоб дали мені мотузку, то ми й собі, і їм дістанемо цукру і макарони. Дивляться на мене дівчатка з недовірою, але ж мотузку дають. Заліз я в трюм, пів мішка зачепив цукру і напарник витяг, та пів мішка макаронів. Розділилися із дівчатами, бо ми собі взяли мало. Подякували нам дівчата і ми пішли, бо уже близько було до бауера. Приходжу «додому», бауерша побачила мене та зраділа, і питає:

- Де ж Фріц?

Я відповідаю, що де Фріц, я не знаю. Вона в сльози:

- Ви йшли разом, а вернувся ти один, а мого Фріца немає.

Та це мене не турбує, говорю їй:

- Дай мені каструлю, я буду варити макарони.

Дала каструлю, я наварив макаронів, попросив вершкового масла і добавив цукру. Сіли із напарником і їмо. Вона так дивиться, що мусів і їй накласти в тарілку та пригостити. Не відмовилась, тільки сказала:

- Дуже солодкі.

Я так давно не їв такі макарони...

Залишилися ми із напарником у моїй кімнаті. На другий день напарник після сніданку пішов до свого бауера, так як уже було недалеко.

Живу я у бауера, робити ніхто мене не примушує, годують. От одного разу пішов у Штатгаген, там була фабрика і на фабриці працювали радянські люди: хлопці і дівчата, а жили поряд із фабрикою у бараках. Їх забезпечують їжею американці і вони нічого не роблять. Перейшов і я жити на фабрику. Американці годують добре, знайшовсь із наших і повар. Захотіли м'яса, ідемо до бауера, вибираємо кабана чи бика, ріжемо – і в котел, або курей беремо.

Німці мовчать, та американці і не пожаліють їх. Ми ж працювали безкоштовно, то тепер розплачуйтесь. Американські солдати приходять до нас у гості, вино приносять і охоче пригощають. Одного разу зайшов солдат та й питає:

- Хто розмовляє по-англійськи?

А я ще до війни вивчав англійську мову і я йому говорю:

- Я розмовляю по-англійськи.

А у мене таки і вийшло, я став перекладачем. Він приніс вина, а наші хлопці теж дещо дістали, то як напилися, що де хто впав, там і спав. На ранок, дивлюсь, а його немає, а

автомат і каска стоять у кутку. Наші хлопці, котрі служили в радянській армії, знають, яка кара за втрату автомата буде. Все це сховали і гадають, що його, напевно, посадили і будуть судити. А куди віднести автомат, не знають.

Минуло три дні, з'являється цей солдат із пляшкою вина. Хлопці, які берегли автомат і каску, подають йому все це, а він каже:

- Візьміть собі, я вже друге взяв.

Ми хотіли його обрадувати, що все зберегли, а він узяв уже собі інше. На цей раз він пригостив мене цим вином, що приніс. Тут недалеко стояла вілла господаря фабрики. Самого господаря фабрики посадили американці, його і дружину, в бараці і зачинили. Наші дівчата навіть їм їсти носили.

От які добрі наші дівчата, годували свого колишнього ворога! Говорять, що господар фабрики був добрий.

Солдат якось і говорить до мене:

- Давай заліземо у цю віллу (бо двері були заперті).

Я його підсадив на дах прибудови, а він мені подав автомат. Я взявся за автомат – і так ми забрались у віллу. Пробрались на горище, там було багато розвішено білизни – сохла після прання. Крім того, було декілька велосипедів. Питаю цього солдата:

- Я хочу мати велосипед.

Він бере велосипед, найкращий, і несе. Я хотів взяти, а він не віддає.

- Ти, - говорить, - був у неволі, то тепер відпочивай. Я сам його знесу вниз.

Зайшли в погріб, там бачимо багато консервації. Він каже:

- Бери, що хочеш.

А воно мені не потрібно, я радий, що маю велосипеда. В підвалі ще був здоровенний собака, та такий худий, що на нас лише дивиться, а не гавкає. Я хотів його забити з автомата, а солдат мені не дозволив.

Так ми благополучно вибралися з вілли. Тепер я маю велосипеда. Незабаром частина, в якій служив цей солдат, покинула Штатгаген і ми розлучились із цим солдатом, який говорив, що він американець, а його батько іспанець.

Не один я мав велосипед. Нас зібралось уже багато, хто мав велосипед. Якщо задумали що-небудь дістати, сідаємо на велосипеди (а нас набереється чоловік із двадцять), то як приїдемо до бауера, він тихо-лагідно питає:

- Що вам потрібно?

І без шуму «добровільно» віддає, не суперечить. А були і пограбування, ну, я в них участі не брав. А що грабували? Вночі забирається чоловік десять до бауера в дім і вимагають:

- Давай золото або золоті речі!

За це теж американці не карали, а ніби нам співчували, заохочували. Я-то розумів, із якою вони ціллю це робили, але ж нашим людям не втолкуєш. Самі американці німецького не брали, навіть із харчів нічого не брали. У них було все своє, консервоване. Молоко навіть було в порошок: окропом розбавляй – і готове молоко.

Будь-який американський солдат може їсти у будь-якій військовій частині. В них кухня не готує обіди, а в котлі лише кипить вода. У котел кидають вони у банках консерви, розігрівають, і скільки б солдат і з якої частини не прийшов – усім вистачає. Крім того, у кожного в машині є буфет, в якому знаходяться цукерки, галети, а нормується лише шоколад: одна плитка на день і сигарет – дві пачки на день. А хто на передовій, то й сигарети не нормуються.

Скільки я проїхав по Німеччині, ніде немає солдатських могил. Якщо є убитий американський солдат, то тіло його везуть ховати в Америку. Були у них і військовополонені, але дуже мало. Питав у американських солдат:

- А як чините із тими солдатами, що звільняєте із німецького полону?

- Оскільки вони були в полоні і вдома, на батьківщині, ніхто про них не знав, відразу ж після звільнення із полону їх відправляють на батьківщину, до рідних і близьких, щоб відпочивали у колі своєї сім'ї. В армію їх уже брати не будуть.

Так нам розповіли американські солдати.

Зустрічав у американській армії і своїх земляків. Щоправда, розмовляють вони погано по-українському, а все ж зрозуміти можна. Один говорить, що він народився в Штатах, але його батько із Катеринославщини, а то є із Полтавщини, а найбільше – то це із Західної України.

Так ми прожили із місяць чи й більше. Нудьга налягає на душу – додому хочеться. Звідкілясь пустили слух, що із Франції вивозять наших кораблями на Одесу. Міркуємо поїхати до Франції, а звідти й додому. Дістали карту Німеччини, проміряли по карті, скільки кілометрів до Франції. Наміряли трохи більше п'ятсот кілометрів. Це не так і далеко: п'ять днів їзди на велосипеді.

Збираємось їхати. Бажаючих відразу було більше десяти чоловік, а коли довелось уже їхати, то лишилося всього три: я та ще два Івани. Думаю, раз вирішив їхати, то буду їхати. І знову вийшло так, що по-німецьки розмовляю один я.

Ну, ця поїздка не така, як тоді, коли ми втікали пішки. Заготовили харчів на дорогу, і в один день раненько вирушили в дорогу на Францію. Напряму взяв такий, щоб заїхати в Wockum-Hofel. Це перший табір у Рурській області, звідки я втікав. Потім, гадаю, заїдемо до Bilefeld, подивлюся на Білефельд і побачу, хто залишився із хлопців. Ну, потім треба заїхати і в Ritberg. Так як запланував, так і поїхали.

І ось ми в Wockum-Hofel. Яка радісна зустріч, але сумні розповіді. Мало залишилось у живих. Виснажлива праця в шахті і недоїдання, багато захворіли на туберкульоз і померли, а то і від інших хвороб. Миколу Івановича та Василя застрелили поліцаї.

- А де Сахно Василь та Михайло Залізник? – питаю.

- Ви як утекли, то Василь і Михайло два дні вас шукали; все бігали із нагаями і нахвалялися: «Як впіймаємо, то розмалюємо їхні спина – будуть довго пам'ятати».

Михайло Залізник перед приходом американців десь дівся, а Сахно Василь залишився – на нашу милість розраховував. Та він стільки зла наробив, що ніякої милості до нього не було. Били його хто хотів і скільки хотів. Непритомного вкинули в погріб і камінням прикидали. Гадали на другий день закопати, але на другий день його там не виявилось. Можливо, хтось із німців уночі забрав, а, можливо, і сам оклигав та й утік. Ну, він своє одержав.

Переночували, а ранком поїхали далі. Як добре їхати, коли нікого не боїшся: їдеш і знаєш, що тебе ніхто не зустріне, не затримає і не поведуть до шахти та ще й поб'ють. Їдемо і я хлопцям розповідаю, як ми бігли, де ночували. А ось і це село, де нас затримали два бауери з рушницями і як нам гарно вдалося відбрехатись. А тут, на околиці села, нас помітили Hitlerjugend і почали кричати:

- Руські Loisse! (руські воші).

А із цієї кузні вийшов коваль із залізкою в руках, закричав на них і жбурнув залізку. Так вони і відстали.

Багато довелось за дорогу передумати. Згадую, коли був у концтаборі й думав, як тільки німці програють війну (а в цьому ніхто не сумнівався), от тоді буду бити і різати все, що німцем зветься. Тепер уже закінчилась війна, німецький рейх розгромлений, а американці дозволяють нам мститися над німцями...

Подумаєш: багато німці зробили зла для всього людства. Але ж не всі це робили! Були і добрі німці. От, гадаю убити німця і натраплю якраз на доброго, а ті, що робили зло, вони поховались. Американці, думаю, спеціально дозволяють росіянам глумитися над німцями,

щоб у німців залишилося про радянських людей як про кровожерливих, диких азіатів, котрі і над німецькими дітьми глумляться.

А й такі випадки були. Себе від цього я застеріг й інших застерігав. Війна закінчилась, досить проливати кров – проліто її і так багато.

Місто Woskuv-Novel, місто, в якому живуть шахтарі та металурги. Місто знаходиться на південній частині Рурського басейну – найбільш південна із всіх шахт Руру.

На цій шахті ми працювали і тут біля самої шахти знаходились наші бараки – так що нам не доводилось їхати через місто, але нам сказали, що місто розбите американською авіацією, навіть шахта Radbod теж пошкоджена.

А от місто Bilefeld нам довелося проїхати і побачити роботу американської авіації.

У руїнах Bilefeld ми знайшли свої бараки, в яких колись жив і я. Щоправда, одного барака не було – була на місці барака воронка від вибуху бомби. Знайшли в уцілілих бараках і наших хлопців. Хлопців залишилося мало, розійшлися хто куди. А Костя, годинниковий майстер із Криму, та ще четверо із ним, знайшли десь денатурату та так понапивались, що двоє з них із життям попрощались, а Костя та ще двоє осліпли.

Побули ми недовго в Bilefeld і поїхали в Ritberg. Тут застали всіх у бараках. Бомбардування тут не було, так як це не місто, а невелике село, на яке американці не звертали уваги. Народ тут дружний, поліцаїв серед нас не було, а актив був більш-менш пасивний. Ніхто із хлопців ніде не працюють, але ж і пиятикою не займаються – люди із сіл, не розбещені міською цивілізацією. Всі чекають, як би швидше дістатися до своїх домівок, в Україну. Проте коли будуть вивозити – нам нічого не відомо.

Вирішуємо їхати все ж таки далі на Захід – до Франції. Заїхав до своєї знайомої старенької бауерші. Запропонувала пообідати і, якщо потрібно, дати харчів на дорогу. Відмовився, так як ні в чім не потребував. Попрощався. Побажала щасливої дороги, та й поїхали. Далі їхали уже по дорозі незнайомій. Проїжджали міста і ніде не зустрічали нерозбитих міст. Скрізь видно сліди війни. Були так часто міста один біля другого, що лише трафаретка вказувала, що одне місто закінчилось, а далі уже інше місто.

Приїхали в місто Wuppertal, місто, в якому жив Карл Маркс – так нам сказали місцеві німці. По дорозі один із напарників розповідав мені, що він із Сибіру, потрапив у полон і весь час жив у місті Gelsenkirchen (Гельзенкірхен). Працював на фабриці і до нього навіть добре ставився майстер, навіть запрошував додому. Коли був у майстра вдома, то познайомився із його дочкою, яка теж до нього гарно ставилась. Я не приділив цьому уваги. Думав, що і в мене такі випадки були, що і до мене добре ставились. Коли ж ми в'їхали в місто Gelsenkirchen, то він нам сказав:

- Давайте тут зробимо перепочинок, а я заїду на хвилинку до свого знайомого майстра.

Ми погодились відпочити, а він на велосипеді поїхав. Довгенько довелося його чекати. Коли ж приходить (не приїжджає на велосипеді, а приходить пішки) і заявляє:

- Я далі не поїду, я залишаюсь тут у майстра.

Ну, що нам залишається робити? Поїхали, не попрощавшись. Їдемо, я лаю його, а мій напарник ні слова – мовчить. Зосталось нас двоє. А щоб їхати далі на Захід, треба переїхати річку Рейн. Усі мости через Рейн підірвані. Американці навели мости понтонні, та цивільних не пропускають, лише військові проїжджають.

Що ж робити?

Заводжу розмову із місцевими німцями, як переїхати Рейн? Німці говорять, що є такі, що мають човна, і можуть перевезти. А де ж такі є люди? Дають адресу, знаходимо, домовляємось. За те, що перевезе на той бік Рейну, треба платити п'ять марок за кожного. Марки в нас є.

Вантажимо велосипеди і самі сідаємо в човна. Перевізник везе спершу понад берегом проти течії з таким розрахунком, що як нас знесе течія, щоб нам потрапити на інший берег у місто Reinhausen. Над водою часто пролітає американський літак, і говорить нам німець:

- Бувають випадки, що стріляють по човну із літака.

Переїхали Rein благополучно. Розплатились, попрощались. Тепер, гадаю, що я вже не маю перепон до самої Франції. Напарник пропонує заїхати у Reinhausen: там у нього залишилась жінка його із двома дітьми. В бараках, де жило багато радянських людей, залишилось декілька сімей – всі з України, із Сумської області. Запитую:

- А де ж інші?

- Виїхали. А куди – ніхто не знає.

Гадаю: поживу – побачу! Проходить день-два, приглядаюсь, що за люди мене оточують? Заводжу розмову відносно того, що треба їхати на Батьківщину. Один із жильців і говорить:

- Я ні за які гроші в Україну не поїду, хіба ланцюг залізний накинути на шию, що й перегризти не в силах...

Досажуюсь: серед яких я людей знаходжусь. Пробую уточнити, що за люди, серед яких я знаходжусь. Потоваришував із одним хлопчиною із їхнього кола. Часу в нас багато, говорили про все. А одного разу він і говорить:

- А ти знаєш, серед яких людей ти знаходишся? Що це за люди?

- Звідки ж мені знати, як я їх уперше бачу?

- Це люди, які уклали дорогу трупами від хутору Михайлівського Сумської області до Reinhausen. Я закінчив десять класів радянської школи і хочу поїхати додому, але боюсь. Мій батько був старостою, зараз навіть тут ховається від тих людей, що його знають, лише вночі з'являється вдома. Його як зустрінуть ті, що його знають, то його уб'ють.

Так от куди я потрапив! А як звідси вибратись? Куди їхати? Та незабаром така нагода трапилася. Проїжджають п'ять чоловік на велосипедах і шукають мешканців цих бараків, особливо чоловіків, і, крім мене, нікого не знайшли. Мешканці цих бараків поховались. Стали мене питати:

- Ти хто? Звідки прибув?

Коли ж я розповів про себе, вони мені повірили і сказали:

- Ми шукаємо їх, щоб розправитися з ними.

А мені запропонували їхати із ними:

- Тут за тридцять кілометрів звідси в місті Крефельді ми живемо. Там зібрали зі всього району. Нас годують американці і, крім того, видали картки продуктів.

Безумовно, від такої пропозиції я не відмовився. По дорозі до Крефельда хлопці пограбували одну дівчину-німкеню, постягували з неї обручки золоті. Вона кричала, але ніхто за неї не заступився. Мовчав і я, бо якби став обороняти, мене прийняли б за колишнього поліція, що заступається за німцями.

У табір мене прийняли, дали місце в бараці, видали карточки на хліб та інші продукти, хоча в таборі давали двічі на день гарячу їжу.

Американські солдати охороняли табір від диверсії німецької. Для нас вхід і вихід був вільний. Хоча з боку німців жодних диверсій не було чути. Наші, радянські, люди, проявили себе дуже жорстоко по відношенню до німців. Серед військовополонених були декласовані елементи, колишні рецидивісти, і під виглядом помсти творили страшні справи. Вночі забирались у дім бауера, забирали золото або золоті речі, гвалтували молодих дівчат або жінок у присутності всієї сім'ї, а тих, хто чинив опір, убивали. Між собою такі люди теж не завжди жили дружно. Коли понапиваються, тоді й починається битва: то не поділять награване, або за жінок.

Скрізь американці понаклеювали оголошень про те, щоб усі, хто має вогнепальну зброю, щоб здали в комендатуру. На такі оголошення ніхто не звертав уваги. Та й самі американці за тим, щоб здавали зброю, не слідкували. Оголошення написали, а ви як хочете – так можна було зрозуміти їх.

Був такий випадок: понапивались от такі молодчики до такого ступеня, що жінок почали стріляти. Двоє із них були забиті на смерть, а трьох забрали до лікарні. Заходилися потім убитих ховати всім табором. Тут знайшлися і теслі, які зробили труни. Жінки зробили вінки і тканиною оббили труну. На руках несли аж до самого кладовища. Ховали з усіма військовими почестями. Біля могили виступили оратори. Щоправда, зміст виступів був засуджуючий самих убитих:

- Ми пережили таке страшне лихоліття: від німців своє життя зберегли, а тепер через свою дурість загинули. Нас на батьківщині чекають батьки, брати і сестри, а кого дружина і діти, а ми таке робимо...

Після виступів ораторів почали труни опускати в ями, і в цей час така піднялась стрілянина на кладовищі, як на передовій – тільки стріляли всі вгору. Після цієї стрілянини, гадаю, що американці будуть шукати в бараках зброю. Та все залишилось, як і було, нібито нічого такого і не відбулось. Усі гуляють, одружуються, горілку п'ють. Щоправда, більше такої стрілянини уже не було.

Від міста Крефельда до французького кордону було сімнадцять кілометрів. Перехід кордону зовсім вільний. Були такі, що вже побували і у Франції, і знову повернулися в Крефельд. Звідти теж не вивозять, навпаки, там такі чутки, що переходять через Ельбу, де зустрілися американські й радянські війська. Вирішую їхати до Ельби в місто Магдебург.

Оголошую:

- Хто бажає їхати на велосипеді до Магдебурга?

Відразу ж зголосилося більше десяти чоловік. Заготовляю на дорогу харчів, перевіряю і змазую свій велосипед. Домовились, якого дня будемо виїжджати.

Та виявилось, що багато хто з бажаючих не може їхати: мають тут тимчасових жінок. Ці жінки проклинають мене – не хочуть розлучатися з чоловіками.

Ранком у призначений день зібралися, щоправда, лише п'ять чоловік, а інших тимчасові жінки вмовили залишитись. Так зі мною п'ять чоловік, котрі вирішили їхати. Вийшли їх жінки, проводжають. По-різному реагували на проводи, а одна так схопилась за одного і просто кричить:

- Коленько, забери і мене з собою. Я от тут на рамі сяду, я маленька!

Ми поїхали, залишили Колю, а вже через деякий час і Коля нас догнав. Як він там із нею розлучився, ми його не питали. Доїхали до ріки Rein, треба шукати чоловіка-німця, який би погодився нас перевезти на східний бік Рейну. Стали запитувати німців:

- Хто б нас міг перевезти?

Дали нам адресу такого чоловіка. Знайшли той дім, вірніше, не дім, а котедж. Заходжу в цей котедж, дзвоню до них. Виходить дитина, зросту майже два метри, у шкіряних шортах, видно, з інтелігенції. Запитую:

- Не зміг би ти нас перевезти на той бік Рейну?

- Я би зміг перевезти, але у мене немає човна, а човен має сусід – зараз підемо і домовимось.

І почав розповідати, що він нещодавно повернувся із Берліна, що в Берліні росіяни, а він був узятий до німецької армії і потрапив до руських у полон, а оскільки він неповнолітній, то його відпустили, і він дістався додому.

Пішли до сусіда, сусід погоджується тільки за гроші – п'ять марок за кожного. Ми погодилися. Беруть ці два молоді німці весла і йдемо на берег Рейну. Підійшли до човна,

німці і говорять, що всіх відразу в човні перевезти не можна, так як човен витримає сім чоловік.

- Ми перевеземо два чоловіки, а потім повернемося і перевеземо трьох.

Я погоджуюсь. Троє із наших відмовляються їхати. Коля говорить:

- Я повертаюсь у Крефельд. Як там моя Аня?..

А два інші говорять, що німці нас викинуть у води Рейну. Не погодились. Ключев із Кубані говорить:

- Я погоджуюсь, – і до мене, – їдемо вдвох!

Так ми і поїхали вдвох. Два німці і нас двоє. Доїхали до острова, німці й говорять:

- Беріть велосипеди і ведіть їх через острів, а ми об'їдемо острів.

А ми повинні велосипеди вести в руках на той бік острова. Я на таке не погоджуюсь. Гадаю, що можуть залишити нас на острові. Я пропоную, щоб один із нас і один із німців повели велосипеди через острів, а один із німців і один із нас обігнали човна за острів. Німці без суперечки погоджуються.

Залишився я із цим велетнем у човні, а Ключев із другим німцем повели велосипеди на інший бік острова. На східному боці острова зустрілись, повантажили велосипеди і погнали човна на східній берег Рейну. Пригнали до скелястого берега. Тут ми розрахувались за переправу, навіть віддали продуктивні карточки, так як вони нам більше не потрібні. На східному боці Рейну вони були недійсні.

По-дружньому попрощались. Вони побажали нам щасливої путі – щасливо дістатися на батьківщину. Як вони говорили:

- Guten Reisen! Heimat uber alles!

Проїхали Гельзенкірхен, Мюнхгаузен, стало вечоріти. Треба шукати нічліг. Заходимо до бауерів, щоб попроситися на ніч. Не погоджуються, говорять:

- Ми боїмось руських – багато різних є випадків.

Радять поїхати ще по цій дорозі, там, на околиці міста Ессена є військове містечко, яке перевели на табір для руських. Порадилися із Ключевим, та й поїхали в цей табір.

Доїжджаємо до воріт військового містечка, на воротах стояли два американські вартові. Вартові нас гостинно приймають. Гадаємо, що все і тут так, як у Крефельді. Коли ж ми зайшли до приміщення, де розмістилися радянські люди, то нам розповіли, що нас звідси не випустять, а велосипеди завтра ж відберуть.

Якраз була вечеря і ми побачили, якою баландою їх годують – майже така, як була при фашистах. Тут ми впали духом. Ну, гадаємо: чому бути, того не оминати, а ранок від вечора мудріший.

Табір так перенаселений, що нам навіть не знайшлося ліжка. В коридорі стояли два столи, ми зсунули ці столи до місця, велосипеди загородили столами і самі лягли на столах спати. Велосипеди прив'язали до себе, а харчі поклали в голови. Так переночували, а на ранок пішли шукати, може, де є розвалений мур, бо табір був огорожений кам'яним муром.

Знайшли розбитий мур у декількох місцях, але на кожному розбитому місці стояв американський вартовий. Коли ми показали знаками, що ми хочемо вийти, вони крутять головою і говорять:

- Ноу, ноу!

От так попались! При розмові з радянськими людьми ми дізналися, що і вони спершу були вільні, але таке творили із німцями, що американці через клопотання німців табір закрили, а їсти готують у іншому місці – автобусом привозять в табір. Я запитую:

- А хто вантажить бідони з їжею?

- Наші люди, - говорять, - їжу вантажать і розвантажують наші, а за кермом автобуса німець.

Спробуємо автобусом виїхати із табору. Підходжу до вантажників і заводжу розмову, як би виїхати із табору.

- А що нам, - говорять, - лягайте на підлогу автобуса, на воротах перевіряють так собі, не дуже додивляються.

- Так у нас велосипеди!

- Ну, тоді домовляйтесь із водієм-німцем, а про нас – байдуже!

Підходжу до шофера, даю йому сигарету, знаю, що у німців курити немає. З радістю бере сигарету, дякує. Я і питаю, чи не міг би він погодитись вивезти нас із велосипедами з табору в своєму автобусі?

Він погоджується.

- А як вантажники? – запитує.

Я говорю, що із вантажниками уже домовились.

- А де ваші велосипеди? – запитує водій.

Я йому сказав:

- Підгони свій автобус задом от до тих дверей, а сам що-небудь роби в моторі автобуса, нібито ремонтує, а ми у задні двері (бо автобус мав двері ззаду) повантажимо велосипеди і самі зайдемо до автобуса.

Так все було і зроблено. Велосипеди підсунули під сидіння і самі полягали. Дали знати, що можна їхати. І так ми виїхали із табору. Коли ж ми виїхали на безпечну віддаль від табору, водій зупинив автобус, відчинив двері автобуса і говорить:

- Raustreten! (Виходьте).

Вийшли ми із автобуса. Я дав ще німцеві пачку сигарет. Він нам подякував за сигарети, ми йому подякували за те, що він нас вивіз. Показав на дорогу, куди їхати. Побажав щасливої путі. І ми поїхали у напрямку Магдебурга.

У цей час по дорогах Німеччини багато їздили на велосипедах. Їхали на велосипеді із причепами, а хто і так – навантажений торбами. Міське населення їхало в села, щоб добути чогось їстівного, так як у містах ще не було налагоджене постачання. Вливаємось і ми у цей потік велосипедистів. Як нам сказав водій:

- Відразу проїдете після Ессена Дортмунд. Потім буде Бокум-Гефель. Хоча із рурських міст першим американці бомбардували Дортмунд, але з усіх міст, що ми проїхали, Ессен найбільше зруйнований. Місцями із будинків залишилися лише кути домів.

Під'їжджаємо до міста, на його околиці теж військове містечко, як і в Ессені, і теж заселене нашими людьми. Дорога проходить під самим муром військового містечка. За муром бачимо наших людей, які жбурляють грудки на велосипедистів, у тім числі, й на нас, і обзивають: «Німецькі свині». Я тихенько говорю Ключеву:

- Мовчи, хай будемо і ми німецькими свинями, лише б не потрапити знову в цей табір, щоб не було те, що в Ессені.

Їдемо і розмовляємо, що перше, ніж заїхати у табір, спершу треба дізнатися, чи з нього можна буде вільно виїхати. До вечора доїхали до Бокум-Гефеля. Це той табір, з якого я втік і коли їхав до Крефельда, то теж заїжджав. Все рівно, зустріли одного із наших і спитали:

- Чи вільно випускають із табору?

Коли почули, що вихід із табору вільний, тоді ми заїхали ночувати. Гадали, що, можливо, дещо змінилося відносно нашого становища. Далі, скільки ми не їхали, то такого порядку, як зустріли в Ессені і Дортмунді, ніде більше не зустрічали.

Зустрілися зі старими знайомими: тут були більшість із Криворіжжя. З нами їхати ніхто не погодився, кажуть:

- Будемо чекати, що скажуть, те і будемо робити. Нас годують добре, нічого робити не примушують. Куди нам спішити? - Так більшість міркують.

Рано виїхали, тільки трохи змінили напрямок: до Білефельда уже не заїжджали, Білефельд залишився збоку. Наш напрямок був такий: місто Штатгаген, Ганновер, Брауншвейг, а там уже і Магдебург, який розташований на річці Ельбі, де зустрілися союзні війська Радянського Союзу і Америки.

Це наша кінцева мета – Магдебург. Після Бокум-Гефеля таборів таких великих не зустрічали, так як місцевість була не промислова – все були села аж до міста Штатгагена.

Не доїхали кілометра три до Штатгагена, заїхали в одне село і своїм очам не віримо: село німецьке, а в селі не видно жодного німця. Скрізь господарюють радянські військовополонені і так вивезені. Заїжджаємо до першого нами обраного двору. Нас приймають, розпитують:

- Звідкіля і куди їдете?

Ми їм розповіли, хто ми, звідки і куди їдемо. Пригощають нас якнайкраще і розповідають таке:

- Ми працювали в бауерів, а тепер нас зібрали американці зі всього району в це село, а німців вигнали із села. Німці майже нічого з собою не взяли, а ми тут повні господарі. Нас американці годують, крім того, ми самі ходимо до будь-якого села і беремо у бауерів то бика, то кабана, приганяємо сюди і ріжемо. У нас є все: і смалець, і ковбаси – самі приготували. Американські солдати нас охороняють.

Безумовно, коли ми їхали, то не зустріли ніякої охорони, але вони запевняли, що на всіх дорогах, котрі ведуть у село, стоять вартові. Пропонують залишитись і нам тут. Але ми мали намір їхати до Магдебурга, то цього наміру не порушили. Переночували на бауерських перинах, а на ранок поповнили свої торби із їжею і рушили далі. Коли ми переїжджали місто Штатгаген, то зустрівся я зі своїм бауером Фрідріхом. І не я його помітив, а він мене і гукнув. Ми зупинилися, розпитує:

- Де був? Куди їдеш?

Пропонує заїхати до нього, відпочити і взяти харчів на дорогу. Ми від цього всього відмовилися, так як поспішали до Магдебурга. Попрощались. Побажав щасливої путі. Примусив записати його адресу домашню, щоб написав з дому йому листа. Рекомендував триматися правого боку, берегтися на дорозі автомобілів, бо американці їдуть із великою швидкістю і не дуже дотримуються правил руху.

Прямо як рідний батько проводить сина в далеку дорогу, так нас проводжав бауер, в якого я прослужив місяців два – не більше.

Далі їхати довелось рівною дорогою і міст не переїжджали, а всі міста об'їжджали. Ночувати доводилось або в лісі, або в бауера. Коли ми ночували в бауера, то ми в будинок не просились, а в яке-небудь приміщення, аби дощ не мочив. Один із бауерів довго нас не пускав до себе на ніч, та ми б і не вговорювали, та накрапав дощ.

Боятися нас, радянських. Згодом погодився: тільки щоб ночували в сараї, на горищі. Та ми кращого і не бажали. Дав нам драбину, щоб вилізти на горище. Вилізли і велосипеди з собою забрали, і драбину витягли на горище. Та так заснули на сні, що аж сонце нас розбудило.

Коли ми злізли із горища, хотіли уже їхати, то нас господар запросив до хати і запропонував поспідати. Ми не відмовились. До сніданку і по чарці вина дав. Він такий радий, що він залишився живий, хоча в нього і ночували руські. Теж проводжав як старих друзів. Розповів, як треба їхати, побажав щасливої дороги.

У цей же день підвечір зустріли на дорозі п'яного американського капітана і з ним був негр, теж солдат, напевно, ад'ютант. Капітан п'яний до безпам'яті, а негр зовсім тверезий. Капітан скинув із голови каску і кинув на дорозі і щось верзе, як це буває із п'яним. Негр його заспокоює.

Ми зупинились і спостерігаємо, гадаємо, що тут буде кровопролиття. Негр підходить до білого капітана (капітан був невисокого зросту, а негр здоровенний), бере капітана одною рукою і піднімає, притуляє до себе і несе в автомобіль. Саджає капітана у «Вілліс» і все говорить:

- Каптеїн-каптеїн!

Одною рукою тримає капітана, а другою рукою тримає кермо «Вілліса» і поїхали. Капітан пригорнувся до нього і схилив голову до чорного на плече. Так і поїхали.

Ми подивились їм услід і поїхали у своєму напрямку. Проїхали Ганновер, Брауншвейг без особливих випадків. Між Брауншвейгом і Магдебургом нас затримали на дорозі два вартові, солдати американські. Зупинили і питають:

- Куди їдете і звідки?

Так ми їх зрозуміли. Ми за допомогою рук і всіляких рухів пояснили, що ми руські і їдемо до Магдебурга, щоб повернутись на батьківщину. Бачу, нас вони зрозуміли. Один із них повертів пальцем біля чола і махнув рукою, що ми зрозуміли його так, що, мовляв, їдьте.

І до самого Магдебурга нас ніхто ніде не зустрів і не запитував. А тут уже і путі залишилось не більше двадцяти кілометрів. Від'їжджаючи в Магдебург, питаємо німців:

- Де є тут табір для руських?

Нам сказали, що табору такого немає, а цілий квартал міста виселили німців, а заселили радянськими. Знайшли ми цей квартал. Будинки були двоповерхові, напевно, жила тут аристократія. У кварталах усе залишилось: добротні меблі, добротна постіль. А щоб поселитися, то не треба шукати коменданта, а прямо вибирай собі будь-яку квартиру і розміщуйся.

Познайомились ми із двома азербайджанцями, які жили на першому поверсі, а нам радять зайняти на другому поверсі над ними – така сама квартира, як у них. Так ми і зробили із Ключевим. Відносно їжі – не треба братися на облік, а прямо, як прийшов час їсти, іди до їдальні і бери їжі скільки тобі потрібно.

Дізналися, що є понтонний міст імені Сталіна і Рузвельта. Через міст пропускають лише в окремі дні. У той день, що ми прибули до Магдебурга, передачі не було. Щоб познайомитись із містом та подивитися на Ельбу (а на іншому боці Ельби побачити і наших радянських солдат), ми пішли на берег Ельби.

Накрапав маленький дощик. Підійшли до берега. На дорозі стоїть «Вілліс», а прикордонники, американські солдати, стоять на варті кордону. Як же вони стоять? Розвели вогнище і лежать коло цього вогнища, курять сигарети і жують гумку. Так, можна сказати, що вони не стоять на варті кордону, а лежать. До них можна підходити, із ними розмовляти. Дають закурити хто попросить.

Не так я уявляв собі вартових на кордоні. Щоправда, на східному боці Ельби там не так стоять на кордоні (а звідси гарно видно). От один із радянських підходить до цих прикордонників і показує, що він хоче по мосту піти на радянську сторону. Солдати переглянулися між собою, щось поговорили, от один і показує, мовляв: іди – не забороняю.

Цей хлопчина, не вагаючись, так сміливо підходить до моста, далі на міст і по мосту сміливо іде на радянську сторону. Ми всі уважно слідкуємо, що ж буде далі? Солдати-прикордонники теж спостерігають за ним. Коли ж він дійшов до середини Ельби, звідти із радянського боку наш прикордонник подає команду:

- Стій! Кругом марш!

І цей хлопчина виконав команду нашого прикордонника, повернувся назад. Американські прикордонники довго сміялися, щось говорили, але ми ніхто добре англійської мови не знає. Гадаю, що вони говорили:

- Свояк свояка не узнає ніяк!

Доводиться чекати того дня, коли можна перейти «Стікс» – Ельбу. Поспішати немає чого, і тут непогано. Пішли гуляти по місту. Основна частина міста Магдебурга розташована на західній березі Ельби. В центрі міста бачив пам'ятник нашому російському вченому, здається, Менделєєву.

Говорять, що американці Магдебург повністю віддадуть під окупацію радянських військ. Багато німців тікають із Магдебурга, щоб не залишитись під радянськими. Кордон пройде десь між Брауншвейгом і Магдебургом. Ми цю місцевість проїжджали – відкрита місцевість, навкруги поля. Місцевість рівна. Цікаво було б подивитися, як на такій місцевості зроблять кордон?

Познайомилися з містом, із німцями поговорили, пора і до своєї квартири повертатися та чекати того дня, коли будуть пускати по мосту на східний бік ріки. Чекаємо переправи. Зібрались ми в кімнаті азербайджанців на першому поверсі. Був теплий сонячний день. Настрій у всіх відмінний, так як завтра будемо на східному боці Ельби. Довгоочікуваний день надходить. Вікно кімнати відкрите на обидві половинки – дихаємо свіжим повітрям.

До нашого вікна підходять двоє німців, чоловік і жінка. Чоловік невеликий на зріст і роками, напевне, більше п'ятдесяти років, а жінка значно молодша. Вступаємо в розмову із ними. Це їхня квартира, де ми живемо. Просять, щоб не ламали меблі і не розбивали дзеркал. Їх вислали тимчасово, а як ми поїдемо, то вони знову зайдуть у свою квартиру.

Я запрошую їх зайти, хай, гадаю, подивляться на свої меблі. Заходять і поглядають на кожного з нас із острахом. Пропоную почуватися сміливо, так як ніхто їх не зачепить – ви знаходитесь у своїй квартирі. Він говорить, що його кваліфікація художник, а жінка його ніде не працювала, як і більшість німкенів ніде не працювали. В армії він не служив, так як має погане здоров'я, фашистів ненавидить і він був проти цього порядку, який запроваджував Гітлер.

Я й вірив, і не вірив, бо вони зараз усі проти Гітлера, а що здоров'я у нього нікчемне, то цьому я не міг не вірити. Маленького зросту, худий, очі посаджені глибоко і виглядають із-під густих брів. Жінка його, хоч і молодша, але така тендітна та й одяг на ній – не можна сказати, що вона із заможних. Такі обоє вдячні, що всі меблі і постіль цілі. Розмова із ними підходила до кінця, збиралися уже йти. Коли це заходить до кімнати один із радянських – молодий чоловік і звертається до мене:

- Це фріци?

- Так, - відповідаю йому.

Він відразу ж кинувся до цього німця, схопив за петельки його сорочки і так швидко руками притягнув його до себе і, як баран головою, ударив німця в обличчя. Відразу ж я схопив цього молодика і більше бити йому не дозволив, хоча він і кричав:

- Що ти заступаєшся за німців? От я лише вийшов із концтабору, - і показує на свою стрижену голову.

Показую, що і в мене ще не зовсім відросло волосся. Він був п'яний. Коли ж далі говорили, то виявилось, що ми були в одному концтаборі, тільки мене вивезли із табору раніше, а його звільнили американці. Я і говорю йому:

- Якби це попався хто-небудь із охоронки, особливо, Очкарик, от тоді й розправу можна чинити над ним. А це старик, та ще й художник – така громадянська професія.

П'яний заспокоївся. Німець весь час стояв і тримався руками за розбиту брову, а брова росла, як на дріжджах; крові не було, а сочилась сукровиця. Німець зрозумів, що я більше бити його не дам і стояв і, як мала дитина, не плакав, а схлипував. Жінка ж його – я не помітив, де вона й ділась – та хлопці показали слід, який вона залишила за собою: на підлозі і на самому підвіконнику було все загиджено. Виявляється, як тільки цей молодик ударив художника, вона кинулась навікача і через вікно вискочила на вулицю, залишивши за собою брудну «стежку».

Німця я вивів на вулицю і провів його далеченько, бо відчував провину перед ним. Розсталися друзями, попросив пробачення, а жінки його так і не бачив. Коли ж повернувся, то на мене напали азербайджанці, щоб я прибрав цей слід від тої німкені. Довелося йти до дівчат і просити, щоб прибрали.

Ні, в нас не такі жінки, як у німців. Наші жінки міцніші – не таке переживали, а сліду за собою не залишали. Утла арійська кров.

Діждалися ми того дня, коли можна переходити міст дружби, але через якісь там причини переправа не відбудеться. Люди, які зібралися до переправи, поверталися по своїх місцях зі своїми речами. В цей день я зустрів французів, які гарно розмовляли по-російському. Зацікавився, бо я теж уже дещо розумів по-французьки. Вступив у розмову із цими французами. Вони мене запросили до себе на чашку чаю, говорять:

- За російським звичаєм пішли вип'ємо по чашці чаю.

Не відмовився, зайшли до їхньої кімнати, невдовзі з'явився і чай на столі. Хоча я і відмовлявся, вони домагались, щоб я із ними випив чаю.

- Ми, - говорять, - за походженням росіяни.

Деякі з них народилися у Франції, а деякі народились у Росії, а завезені в період революції до Франції, але розмовляють по-російському дуже гарно, без акценту. Основу розмови вів найстарший із них. Вони потрапили у Берлін до радянської армії. Розповідає, що командування радянської армії почуло, що ми розмовляємо по-російському, то нас теж приєднали до росіян із таким наміром, щоб відправити до Радянського Союзу. На наші твердження, що ми французькі піддані, не звертали уваги, аж поки за нас не заступилось французьке повпредство. Ті, що народились у Франції, говорять:

- Ми б хотіли поїхати на батьківщину наших батьків, але ж як подивимось на наших земляків-солдатів, то вся охота відпадає. Які некультурні та грубі не лише солдати, а й офіцери. Старший із них говорить:

- При старому режимі офіцер – це був учитель для солдата, з якого треба було брати приклад. Щоправда, - говорить, - були і серед старих офіцерів хама, котрі і руку прикладали, але більшість офіцерів були виховані, культурні люди. Серед радянських офіцерів і солдатів дуже вкоренилися матюки, просто слухати негарно таке. Мені так хотілося побачити російського солдата та офіцера, а тепер уже надивився – для мене досить.

Коли ж я запропонував разом їхати до Радянського Союзу, то він замахав руками і сказав:

- Ні за які гроші туди я не поїду, доки там при владі більшовики!

- А я, бачте, їду! – говорю їм.

- Ну, ви їдьте, якщо проти вас немає ніякої вини перед радянською владою, бо радянська влада нікому не прощає! От ми уже давно як із Росії, а деякі й народились у Франції, а ми ніяк не можемо забути своєї батьківщини. Ви, можливо, а це безумовно, що тут будете матеріально краще жити, ніж у Радянському Союзі, але ви будете все своє життя думати про свою батьківщину. Так що ми вам рекомендуємо їхати додому!

Потім якимось завели розмову про офіцерів, про хоробрість офіцерів. От цей найстарший і говорить:

- Колись був звичай серед офіцерів: за зневагу викликали на дуель. Зараз це відмінено, але було б краще, щоб не відмінляли. Офіцер, який присвятив своє життя армії, він мусить бути хоробрим, крім того, не кидати слова на вітер. А де він перевірить у мирний час свою хоробрість, як не на дуелі? Та і язик буде тримати, не говорити такі речі, які компрометують офіцера.

Багато було розмов на різні теми. Цікаво було порозмовляти із людьми, які народились і виростили в іншій системі, пройшли інші школи, зовсім іншого світогляду. По

закінченні розмови ми розлучились, побажали щасливої дороги: мені – до Радянського Союзу, а їм – до Франції.

...Сьогодні зібралось на переправі дуже багато людей, як на великому ярмарку. Тут були на велосипедах, на мотоциклах, навіть на тракторі із причепом, а на причепі повно дівчат із чемоданами та й так, із вузлами. Везли все, що можна забрати з собою. На переправі розпоряджались американські солдати, які знали російську чи українську мову. На мосту безперестанно валкою ішли та їхали люди і несли із собою по два, а то і по три чемодани.

Американці не питали ніяких довідок, не питали, хто ти. Вони знали, що крім радянських, ніхто на переправу не піде. Влилися і ми в цю масу, теж із чемоданами – не гірше інших. Як тягнуть усі, то й ми не відстанемо.

Аж ось і східний берег Ельби. На цім березі – уже наші солдати, у бавовняних костюмах, кольору хакі. Безумовно, вигляд нашого солдата не можна порівняти з американським солдатом. Той солдат приплив із-за океану, та і тут не пішки пройшов по Європі, а проїхав на автомашині: всі вгодовані, гладкі, чисті, в добротних шивйотових костюмах і бушлатах. А наш солдат пройшов пішки від Волги до Ельби з боями. Як американський солдат атаки ніде і не бачив, а нашому не раз доводилося вступати в рукопашну. Худі й виснажені наші солдати.

Ми за час визволення із фашистського полону при американцях відгодувалися, а після голодування людина швидко поправляється. Всі одягнуті в костюми, гарні сорочки – молоді, здорові. От і кидають нам репліки наші солдати:

- Що? У Гітлера були на курорті?

А що ми можемо у своє виправдання сказати?

– Ну, тут із вас гітлерівський жирок зійде швидко!

Тут нас сортирують: жінок окремо, старих теж, а нас, призивного віку, теж окремо. Поставили призовників в окрему колону і старшина повів до великого сараю і говорить, що ми зараховані до армії, так як війна ще не закінчилась, тож треба розбити квантунську армію, а там уже і додому.

- А поки що ви призвані до армії. Формувати вас будуть у Берліні, так що залишайте свої чемодани в цьому сараї (бо який це солдат із чемоданом?). Видамо вам сухий пайок і пішком підете до Берліна – за три дні дійдете.

Розкриваємо свої чемодани і все, що найкраще, беремо із собою, що можна одягнути на себе, інше викидаємо: хто рве, щоб нікому не дісталось. Кожний гадав, що він так із чемоданами поїде до своєї домівки і подарунків приготував братам, сестрам, батькам. Тепер, раз всі ці надії пропали, ріжуть, топчуть, щоб раз мені не дісталось, то щоб нікому.

Одержали на три дні пайок, а цей пайок як вистачить на день, то і добре. От тут ми зрозуміли, що треба було брати із того боку Ельби. Треба було брати харчі, а ми були неголодні й гадали, що ніколи не будемо вже голодні, раз війна у Європі закінчилась.

Показали нам дорогу на Берлін і суворо наказали, щоб у німців нічого без їхнього дозволу не брали. Хто без дозволу що візьме у німця і німець заявить, то буде розглядатись як мародер, а за мародерство, самі знаєте, що карають суворо.

Ми пішли на Берлін, а деякі смільчаки кинулись у води Ельби, щоб повернутися на той бік Ельби, до американців. Та їх наші прикордонники стріляли із автоматів і не знаємо, чи удалося кому перепливти Ельбу – до берега нас не підпускали.

Ідемо без ніякого командування, знають, що нікуди ти не дінешся – кордон на замку. Зайшли в російське село Александровка. Очам своїм не віримо, щоб у центрі Німеччини було російське село. Нам розповіли таке, що в 1812-1813 роках, коли відступав Наполеон від Москви, то за звільнення Берліна від Наполеонівського війська німецький кайзер в подяку за звільнення дозволив російським солдатам оселитися на німецькій землі. А так як в той час у Росії царем був Александр Первый, то і село назвали Александровкой.

Через Потсдамські ворота ми заходили в Берлін. Безумовно, ішли не колонами, а розбрелися по всій дорозі і по всьому Берліну. Шукаємо пристанища, нашої якої-небудь військової частини. Потрапили до Південного залізничного вокзалу. Тут нас і приписали до 48 стрілково-чкаловської дивізії імені Кутузова чи Суворова (наскільки я запам'ятав). Коли приписали, стали обмундировувати як солдатів, а обмундирування не вистачає. Кому щось дісталось, а іншому й нічого не дісталось – так у цивільному і пішли пішки на Схід.

Ішли два полки цієї дивізії. Попереду полкове знамено, за прапором несли транспарант, на якому було написано: «Ми із Ельби». Позаду нас ішла кухня. Двічі на день нас годували гарячою стравою. Перейшли Німеччину, пішли по Польщі. Часто мочили нас дощі, а у нас ні палаток й ніякої одежини немає, щоб заховатися від дощу. На наші скарги командуванню нам відповідали:

- Ми пройшли від Волги до Берліна з боями і в холод, і з дощами, а вам значно краще без боїв.

Серед нас були солдати, які теж пройшли від Волги з боями, а тепер ідуть додому. Крім кухні, ще йшли дві підводи – одна із медсестрою, а на другій їхав командир полку. На ночівлю розташовувалися де-небудь на бугрі або ж у лісі. Добре було, коли в лісі. Ми робили із гілок курені і, коли йшов дощ, то ми ховалися в курені. Коли входили в село, то нас попереджали, щоб були веселими й обов'язково по селу йшли із піснями. Добре навчилися співати пісню «Священная война».

З великих міст проходили лише два: це Лодзь і Варшаву. Варшава була вся в руїнах, не менше, ніж і Ессен, який я проїжджав у Рурській області. Майже після кожної ночівлі ми недораховувались декількох солдатів. Командування зараз же зняряджало декілька груп автоматників на розшуки по селах, як їх називали, дезертирів. Але не було жодного випадку, щоб приводили дезертирів. Довго розшуки не велись, а відразу йшли далі. Дезертирували не лише «чорнорубашечники» (так називали нас, котрі не були обмундировані), а тікали й такі, що пройшли з боями від Волги до Берліна.

Був такий випадок. Дали команду на відпочинок – це було в середині дня. Солдати всі понад дорогою полягали на відпочинок: хто покуривав, хто сухар гризе – кожний займається своїми справами. Була тепла сонячна погода, що це рідкість для Польщі. Підходить до нас молода полячка (так їй років більше двадцяти) і говорить:

- Я полячка, звати мене Христина, живу в селі, - каже, як називається село, і рукою показує на село. – Мій дядько бургомістр села. Хто бажає залишитися, хай питає мене – в селі мене всі знають. Я маю ґрунт, хату, коня і корову, свині є – господарка. Мій дядько-бургомістр зробить того, хто залишиться, поляком. Чоловіка в мене немає – на війні із «германом» загинув. Та в нас у селі багато таких, як я. А є і молоді дівчата, гарні дівчата, а хлопів замало.

У цю ніч п'ять солдатів десь зникли. Було направлено декілька загонів, які ходили по селах, але нікого не знайшли. Один утік в цю ніч солдат, який пройшов від Волги, був декілька разів поранений – на фронті у нього зуби вибиті (йому вставили золоті). І цей утік, нагороджений орденами і медалями.

...Перейшли Польщу і дійшли до нашого кордону, міста Бреста. Тут на підході до кордону примусили співати «Священную войну». Зустріли нас радо, відбувся мітинг, на якому нас поздоровляли із поверненням на батьківщину. Багато було виступів, але із наших ніхто не виступив. Грала музика, та весело не було. Ніхто не кинувся цілувати землю наших батьків. Стояли ми засмучені та, крім того, ще й голодні. Згадували американців – дуже нас розбалували американці. Сяк-так нас одягнули повністю в солдатську форму, і пішли ми далі по рідній землі, по Білорусії.

Пройшли Борисів, Мінськ і десь у лісі зупинились у військовому містечку. В цьому містечку не працював водогін: воду нам привозили. Вчили військового мистецтва і

ремонтували дороги. Тут мені випала доля отримати підвищення. Підходить до мене ад'ютант командира взводу та й говорить:

- У капітана немає ад'ютанта, якщо хочеш, я тебе порекомендую? Будеш їсти із офіцерської кухні, на роботу не будеш ходити, на стросві заняття не будеш ходити. Так подумай, то я зараз і скажу капітану.

- Ні, - кажу, - я не піду ад'ютантом, краще буду вбиральню чистити. Тільки ти цього капітану не говори.

На цьому і розійшлися. На другий день рано дають наряд – всі пішли, а мені і литовцю Купчінкасу наряду не дали, а сказали залишитись. Стоїмо, чекаємо свого наряду. Коли всі розійшлись, підходить старшина і говорить:

- От вам два відра, помити на всіх поверхах вбиральні.

Купчінкас бачить, що я засмутився, говорить:

- Не турбуйся, це все я зроблю сам, ти мені воду доставляй. У нас в Литві всі самі чистять вбиральні, і все це – на ниви, так що мені чистити вбиральню не вперше.

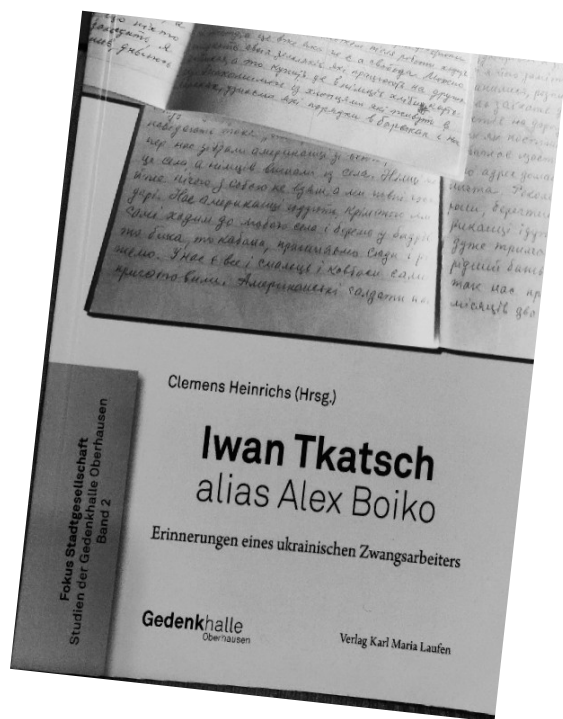
Так ми за дві години почистили вбиральні, а останній час прогуляли...

1985 р.

От і все. Шкода, що не упросила я тоді батька ще щось згадати і написати. Про те, як їх відправили не додому і не воювати, а на Урал, як він там поневірявся, працюючи на лісозаготівлі, поки там не вияснили, що невинний, і відпустили в Україну. До Кривого Рогу не дозволили повернутись, тож поїхав працювати шахтарем у місто Орджонікідзе Дніпропетровської області (нині Покров). Його на шахті шанували, працював майстром, усе вмів і все знав, але вище як посаду майстра не займав, бо під час війни був у полоні.

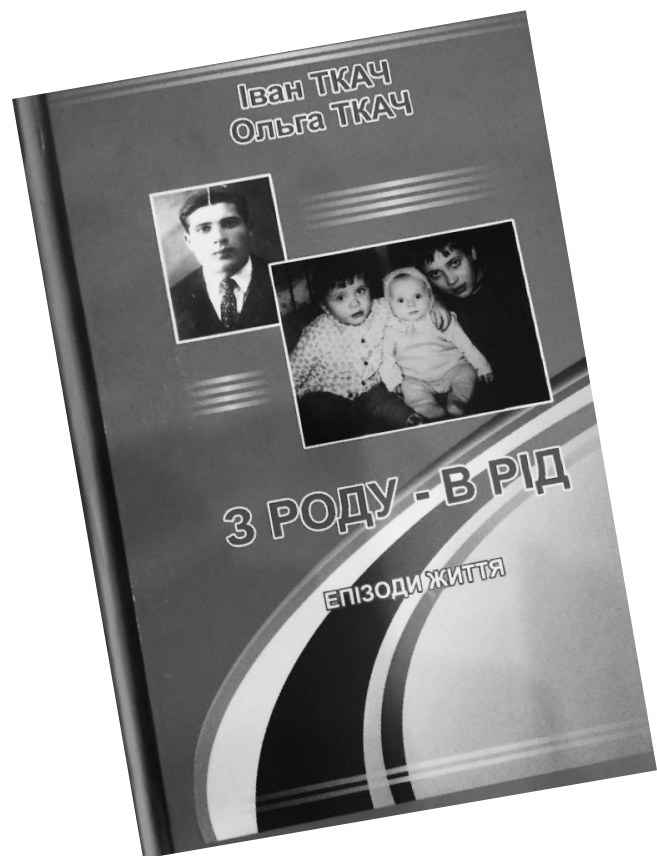
Гарно умів розповідати. Але все це в далекому минулому і нічого, на жаль, не повернеш. Та залишилася пам'ять!.. Мені, братові, моїм сином і, сподіваюсь, онуки теж прочитають у свій час про свого діда-прадіда.

2020 р.

Книга батькових спогадів вийшла у Німеччині в 2015 році. Спасибі Рольфу Юнгханнсу за переклад її на німецьку мову. Радію, що вдалося зберегти цю пам'ять ...

Наше родовідне «дерево»

**...і книжечка у 5 екземплярах –
про особисте – рід наш і моїх синів.**